

הרב זלמן מנחם קורן

החיל

פתיחה

ה. תיאור יוסף בן מתתיהו

הטופוגרפיה של ההר
ביאור דברי יוסף בן מתתיהו לאור
הטופוגרפיה
הסבר דברי יוסף בן מתתיהו בעניין המעלות

ו. כיצד עלו לעזרה - ביאור שיטת רש"י
ב"ב המעלות

התאמת שיטת רש"י לממצאים בשטח

ז. המבנים והשימושים בשטח החיל - בין
חומת החיל לחומת העזרה

1. בית המוקד - "בית גדול"
2. לשכת הגזית
3. בתי הדין שהיו בחיל
4. ריב"ז היה יושב בצילו של היכל
5. פרוכת

ח. מסקנה והצעה מחודשת לזיהוי החיל

א. החיל - שטח או חומה

שיטת רש"י בפסחים וביומא
שיטת רבינו שמעיה תלמידו של רש"י
שיטת הרמב"ם

ב. ביאור "ותעמוד בחל" ר"חיל וחומה"

דעת רש"י בפירושו הראשון בשמואל
דעת רש"י בפירושו השני בשמואל
שיטת הרד"ק

ג. הפרש הגבהים בין קרקע הר הבית
לקרקע העזרה - קושיית המהר"ט

ד. שיטת התפארת ישראל

פתיחה

לפנים ממנו החיל עשר אמות

(מדות פ"ב מ"ג).

המשניות במסכת מידות מתארות את הר הבית והמקדש מן החוץ פנימה, לאחר
תיאור הר הבית והסורג (=מחיצה בגובה עשרה טפחים), מביאה המשנה ש"לפנים
ממנו (כלומר, מן הסורג) החיל עשר אמות, ושתים עשרה מעלות היו שם...".

מהו החיל - כיצד היה נראה ולמה שימש? במשנה נאמר שהוא עשר אמות, ויש לדון האם הכוונה למידת שטח - דהיינו לאזור מסוים בהר שנקרא חיל, אשר רוחבו הוא עשר אמות, או שמא הכוונה היא למידת גובה - דהיינו שהחיל היה חומה בגובה עשר אמות.

במילים אחרות, השאלה היא האם מלבד חומת הר הבית וחומת העזרה הייתה עוד חומה באמצע. אם החיל הוא שטח הרי שהייתה חומה להר, ולאחר מכן יותר פנימה היה הסורג, וממנו פנימה היה שטח הנקרא חיל שפֶּלֶל מדרגות, כמתואר להלן במשנה, ומשם הגיעו לחומת העזרה.

אם חיל הוא חומה, הרי שהייתה חומה נוספת, ויש לברר היכן עמדה ומה גובהה. האם הייתה סמוכה לסורג, או שהיה שטח מסוים בינה לבין הסורג, וכן האם הייתה סמוכה לחומת העזרה או שהיה שטח מסוים בין חומה זו לחומת העזרה.

לשון 'חל' מופיעה במקרא בסמיכות לחומת עיר:

חָשַׁב ה' לְהַשְׁחִית חוֹמֹת בֵּית צִיּוֹן נֹטָה קָו לֹא הָשִׁיב יָדוֹ מִבְּלֹעַ וַיֶּאֱכַל חָל חוֹמָה וַיְחַדֵּד אֶמְלָלוֹ (איכה ב', ח).

וַיִּבְאוּ וַיִּצְרוּ עָלָיו בְּאֵבֶלָה בֵּית הַמַּעֲכָה וַיִּשְׁפְּכוּ סִלְלָה אֶל הָעִיר וַתַּעֲמֵד בַּחֹל וְכָל הָעָם אֲשֶׁר אֵת יוֹאָב מִשְׁחִיתָם לְהַפִּיל הַחוֹמָה (שמ"ב כ', טו).

החיל מוזכר גם במקראות אחרים,¹ והבנת עניינו של החיל אף הולכת ומתבארת מתוך העיון בדברי הפרשנים שם כדלהלן.

כן יש להקדים כי הבנת עניינו של החיל צריכה להתבאר מתוך העובדה שככל שמתקדמים לחלק הפנימי של ההר הוא הולך ומתרום בגובהו - וזיהוי החיל דורש התייחסות גם להפרשי הגבהים ולהתאמה לנתוני הקרקע כפי שהם ידועים לנו.

א. החיל - שטח או חומה

לכאורה, ניתן להוכיח מכך שהמשנה נקטה לשון גובה רק ביחס לסורג, שמידת עשר אמות שהוזכרה ביחס לחיל היא מידת שטח. כן נראה מדברי המשנה בפסחים (פ"ה מ"י) לעניין שלוש הכתות שבקרבן פסח, שנאמר בה שהכת השנייה יושבה בחיל. גם

---

1 ישעיה כ"ו, א; נחום ג', ח; מל"א כ"א, כג; תהילים קכ"ב, ז; תהילים מ"ח, יד; עובדיה א', כ.

במשנה בכלים לעניין מעלות בקדושה, כשם שכמדובר על ארץ ישראל והר הבית הכוונה היא לשטח, כן נראה ברור שגם כשמדברים על החיל הכוונה היא לשטח.

שיטת רש"י בפסחים וביומא

שיטת רש"י היא שעשר האמות שבמשנה הן שטח של עשר אמות שבין גבול הסורג לחומת העזרה - עזרת נשים. כך כתב רש"י בפסחים:

וישבה לה בהר הבית - בשבת קאמר, שלא היו יכולין להוליך פסחיהן לבתיהן. **בחיל** - לפני הסורג הוא, בין הסורג לחומת עזרת נשים, בתחלת עליית ההר (סד ע"ב).

וכן כתב ביומא:

מאותו סורג היה מקום פנוי עשר אמות והוא נקרא חיל (טז ע"א ד"ה לפנים). כלומר רש"י תיאר את החיל כמקום מסוים שנמצא בין הסורג לחומת עזרת נשים ושטח זה היה עשר אמות. לפי שיטה זו הסורג מהווה את מחיצת החיל.

ויש להעיר כי מהעובדה שרש"י הזכיר את החיל כשטח שנמצא בין הסורג לבין עזרת נשים, נראה לכאורה שהחיל במזרח בלבד, אבל אין זה מוכרח.

שיטת רבינו שמעיה תלמידו של רש"י

רבינו שמעיה כתב בביאורו למשנתנו²:

החיל י אמות - עשר אמות רחבה מן הסורג לחיל. מדלא קתני הכא "גבוה" כדקתני בסורג, שמע מיניה אורך ורוחב קא חשיב, ובגובה לא נתנו שיעור, דתנן לקמן: "כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים, חוץ מכותל מזרחי שבו הכהן השורף את הפרה מכויין ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם", ואם לא היה נמוך כותל מזרחי זה של החיל לא היה מצינו [צ"ל מצי] רואה מעל פתח היכל כדמפרש ביומא.

לשון רבינו שמעיה עמומה מעט, מפני שבתחילת דבריו כתב שעשר האמות מתייחסות למידת שטח - "עשר אמות רחבה", אלא שכתב שרחבה זו היא בין הסורג לחיל, כלומר, שהחיל הוא משהו נפרד מאותו שטח של עשר אמות. האם כוונתו היא שיש גם שטח מסוים וגם חומה?

בהמשך דבריו ברור מלשונו שהחיל הוא חומה, שהרי כתב שביחס לגובה לא נתנו שיעור במשנה, וכתב שהחומה המזרחית של החיל נמוכה - "ואם לא היה נמוך כותל

---

2 פירושו נדפס במסכת מידות בכל מהדורות הדפוס.

מזרחי זה של החיל" - כדי שיוכל הכוהן השורף את הפרה לראות את פתח ההיכל, ואם כן החיל הוא חומה.

בהמשך דברי רבינו שמעיה מופיעה דעה נוספת:

ופעם אמר רבי החיל עשר אמות גובה כותלו, ומוסב על גובה כותל הסורג [ובדפוס ונציה - בסורג].

לשון זו בעייתית, שהרי מפורש במשנה שגובהו של הסורג עשרה טפחים ולא עשר אמות. ואולי כוונתו היא שמדובר על חומה צמודה לסורג, וזה פירוש הביטוי 'כותל הסורג'.

לסיכום, עולה מלשונו שעל כל פנים החיל היה חומה נוספת בין הסורג לכותל העזרה (או לכותל עזרת נשים).

שיטת הרמב"ם

ברמב"ם מתבאר כי לשון עשר אמות במשנה עניינה גובה.

לפנים ממנו סורג מקיף סביב גובהו י' טפחים, ולפנים מן הסורג החיל, גובהו עשר אמות, ועליו הוא אומר בקינות: "ויאבל חל וחומה" זו חומת העזרה (הלכות בית הבחירה פ"ה ה"ג).

כלומר, לפי הרמב"ם החיל הוא חומה בגובה עשר אמות.

גם בפירוש המשנה כתב שהחיל הוא חומה:

חיל - היא חומה שסובבת כל העזרה מבית לחומת הר הבית³ כמו שנצייר בפרק שאחר זה (מידות פ"א מ"ד).

מקור נוסף בדברי הרמב"ם שממנו ניתן ללמוד על החיל הוא בדבריו ביחס לבית המוקד:

וכית גדול היה בצד העזרה בצפונה מבחוץ בין העזרה והחיל, והיה בנוי כיפה ומוקף רובדין של אבן, והוא היה נקרא בית המוקד. ושני פתחים היו לו, אחד פתוח לעזרה ואחד פתוח לחיל (הלכות בית הבחירה פ"ה ה"ט).

הלשון "בין העזרה והחיל" אפשרית אם החיל הוא חומה, אך אם החיל הוא שטח המקיף את העזרה הרי שבית המוקד נמצא בחיל עצמו.

---

3 בנדפס בפירוש המשנה בש"ס: "הבית" אך במהדורת הרב קאפח: "הר הבית".

אלא שלפי שיטה זו קשה מהתיאור במשנה שכת שנייה ישבה בחיל. ואף מלשון הרמב"ם עצמו בריש פרק ו' עולה שהחיל הוא שטח, לפי שכתב בהלכה א':

המקדש כולו לא היה במישור אלא במעלה ההר. כשאדם נכנס משער מזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשתים עשרה מעלות, רום כל מעלה חצי אמה ושלחה (=רוחבה) חצי אמה.

הלשון "מהלך עד סוף החיל" מובנת רק אם החיל הוא שטח ולא חומה.

לאור מה שנראה כסתירה בלשון הרמב"ם, יש שרצו למחוק את המילה "גובהו" בפ"ה ה"ג (שרשומה בכמה דפוסים מאוחרים בסוגריים היוצרים את הרושם שמדובר בהוספה מאוחרת), אך אין ספק שאין למחוק מילה זו, וכי הנוסח הנכון בדברי הרמב"ם הוא: "ולפנים מן הסורג החיל, גבהו עשר אמות".⁴

ב. ביאור "ותעמוד בחל" ר"חיל וחומה"

ביאורים למונח 'חיל' נזכרים בפרשני המקרא בעיקר ביחס לשני הפסוקים דלהלן:

וַיִּבְנוּ וַיִּצְרוּ עָלָיו בְּאֲבָלָה בֵּית הַמִּצְעָה וַיִּשְׁפְּכוּ סִלְלָה אֶל הָעִיר וַתַּעֲמֹד בַּחֵל וְכָל הָעָם
אֲשֶׁר אֵת יוֹאָב מְשָׁחִיתָם לְהַפִּיל הַחֹמָה (שמ"ב כ' ט"ו).

חָשַׁב ה' לְהַשְׁחִית חֹמַת בֵּת צִיּוֹן נְטָה קוֹ לֹא הָשִׁיב יָדוֹ מִכַּלְעַ וַיֹּאבֵל חֵל וְחֹמָה יִתְּדוּ
אֲמָלָלוּ (איכה ב' ח).

4 על פי מה שרשום בילקוט שינויי נוסחאות שבמהדורת הרב שבתאי פרנקל, נוסח זה הוא הנוסח הכתוב בכל כתבי היד (זולת כתב יד פריס 347 שסיום כתיבתו היה בשנת ה' פ"ד ברומא, ואשר בו כתוב "מושכו" במקום "גובהו"). הנוסח המדוייק ("גובהו") הודפס כמות שהוא גם במהדורות הדפוס הראשונות (רומא, קושטנדיא וונציה), ורק בדפוס אמשטרדם, יותר ממאה ועשרים שנה אחרי הדפוס הראשון, סברו המהדירים שלפניהם שגיאה והכניסו מילה זו לתוך סוגריים (אולי עשו זאת בעקבות עמדתו של הריעב"ץ בספרו **לחם שמים** למסכת מידות בפ"ב מ"ג). ממהדורה זו העתיקו כל הבאים אחריהם. במהדורת הרב שבתאי פרנקל השיבו עטרה ליושנה, וביטלו את אותם סוגריים.

על פי המבואר במבוא לילקוט שינויי נוסחאות, שם, נטלו לעצמם מהדירי אמשטרדם חופש גדול למדי בכל הנוגע לתיקוני נוסח וכן הוסיפו דברים במפרשי הרמב"ם - הכסף משנה, הרב המגיד והגהות מיימוניות. והבאים אחריהם העתיקו מהם.

בירורי דברים אלו אודות הגרסה 'גובהו' נתפרסמו במעלין בקודש ה' בעמ' 161, 169-170.

דעת רש"י בפירושו הראשון בשמואל

בפירושו לספר שמואל, רש"י הביא שני פירושים לפסוק. בראשון ביאר רש"י: "ואקיפו משריין" - כלומר שחיל איננו מבנה אלא מחנה; חל במובן 'חיל'.

דעת רש"י בפירושו השני בשמואל

בפרושו השני ביאר רש"י - "ויש פותרים ותעמוד בחל לשון חיל וחומה (איכה ב', ח). הפילו החומה החיצונה, ונתחזקה לעמוד על ידי הפנימית". כלומר החיל הוא חומה, ומשמעות הפסוק "חל וחומה" היא שהיו בירושלים שתי חומות.

מדובר בצורת בניה שיש בה שתי חומות, זו סמוכה לזו; האחת נמוכה, והשנייה גבוהה. ויש צורך להבין האם החיל הוא החומה הפנימית או החיצונית, ואיזו חומה הייתה גבוהה, ואיזו - נמוכה.

המשנה בפרק השביעי בפסחים, הדנה ביחס לאכילת הפסח, פוסקת שהחלונות ועובי החומה נידון כלפנים מן החומה, דהיינו שקדושתם היא כלפנים. עובי החומה הוא ראש החומה, ואם כן לכאורה קשה, שהרי קיימא לן שגגין ועליות לא נתקדשו אלא אם כן גובהן שווה לקרקע העזרה, וכפי שמקשה הגמרא:

תנן: החלונות ועובי החומה - כלפנים.

בשלמא החלונות - משכחת לה דשויה לקרקע עזרה. אלא עובי החומה היכי משכחת לה? - משכחת לה כבר שורא, דכתיב "ויאבל חיל וחומה". ואמר רבי אחא ואיתימא רבי חנינא: שורא ובר שורא (פסחים פו ע"א).

הגמרא מתרצת שיש מציאות שראש החומה ישווה בגובהו לקרקע ולכן יחשב כמקודש. מציאות זו שייכת ב"בר שורא". כדי לבאר מושג זה הגמרא מביאה את הפסוק באיכה על חל וחומה, ומבארת שפירוש הפסוק הוא שיש שתי חומות, חומה גדולה וחומה קטנה. וכלשון רש"י שם:

בר שורא - חומה קטנה לפנים מן החומה גדולה, והיא נמוכה ושוה לקרקע גובה העזרה, שקרקע העזרה הולך וגבוה ועולה במעלות.

ישנן שתי חומות. החומה הפנימית היא נמוכה, והיות שיש הפרשי גבהים בגובה פני הקרקע, יש מקומות שבהם גובה החומה הפנימית משתווה לקרקע, ואז מתקיים מצב שראש החומה הוא לא גבוה מהקרקע ולכן הוא מקודש.⁵

וכן הוא בדומה בדברי רש"י על הפסוק באיכה:

חל וחומה - שורא ובר שורא, חומה נמוכה שכנגד חומה גבוהה.⁶

בתמונה ניתן להבחין בחומה פנימית צמודה לחומה הדרומית הגדולה בסביבת בתי מחסה בעיר העתיקה בירושלים (=הכביש היורד לכותל). גגה של חומה זו נושק למפלס הכביש בקצוות המערביים.

---

5 כמדומה שלשיטת רש"י צריך לומר שבשטח עזרת ישראל הייתה חומה פנימית שהייתה צמודה לחומה הדרומית, וכן חומה פנימית שהייתה צמודה לחומה הצפונית. חומות אלו היו בגובה שתיים וחצי אמות מעל מפלס עזרת ישראל וכך הן היו שוות בגובהן למפלס עזרת כוהנים, אליבא דראב"י (עיין מסכת מידות פ"ב מ"ו). נמצא כי גג אותן חומות נושק בצידו המערבי למפלס עזרת כוהנים.

6 וכן במפרשים נוספים שם. **הרלב"ג** פירש: "וישפכו סוללה ותעמוד בחל" - הנה החיל הוא החומה הפנימית, וזכר כי עם הסוללה הרסו החומה החיצונה והיו משתדלים להשחית גם כן החומה הפנימית". ובעל **מצודת דוד** פירש: "ותעמוד בחל" - אח"ז קרבה עדת המלחמה אל העיר ועמדה על החל, והיא החומה הנמוכה שאצל הגבוה כמו: 'חל וחומה'".

יש להעיר שמדברי רש"י כאן עולה, שהחיל הוא חומה הפנימית לחומת העזרה - אך המונח 'חיל' שמוזכר ביחס למקדש פנימה מן הסורג, הוא בוודאי מחוץ לעזרה.

שיטת הרד"ק

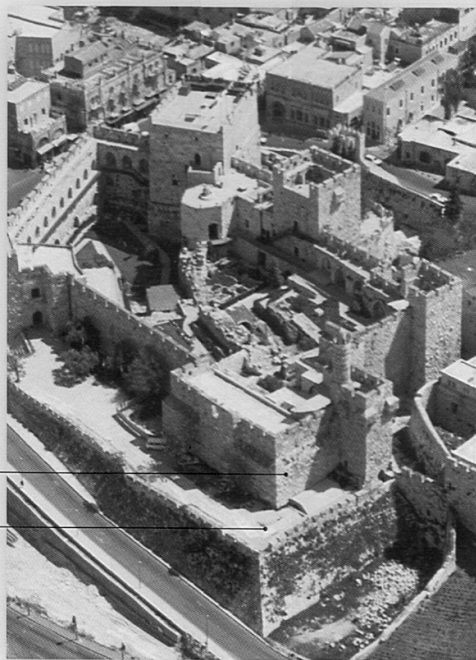
הרד"ק מפרש מהו החיל בפירושו לאיכה ובספר השורשים:

ורבותינו ז"ל פירשו חיל החומה הקטנה **החיצונה** שלפני החומה הגדולה, באמרם (פסחים פו ע"א) "מאי חיל וחומה? אמר רבי חנינא שורא ובר שורא". ואפשר שקראו הפנימית 'חיל' והחיצונה הקטנה 'חומה', ויהיה פירוש "ותעמוד בחל", שהפילו החומה החיצונה ועמדה העיר בחל שהיא החומה הפנימית (שורש חיל).

הרד"ק מבאר בדעת הגמרא בפסחים שהחומה הקטנה היא חיצונית, ומקומה הוא לפני החומה הגדולה. שיטה זו חולקת על דברי רש"י לעיל שהחומה הקטנה היא בפנים, ועל פי דבריו החיל שמחוץ לחומת העזרה הוא עצמו החיל שיכול להתקדש בקדושת העזרה, אם יש חלון בחומת העזרה בגובה הקרקע שמחבר בין חלק גבוה כלשהו בחיל (כגון מדרגה עליונה) ובין רצפת העזרה.

לפי אפשרות זו החומה הקטנה היא החיל, ובעצם זוהי חומה קטנה נוספת

תצלום של המצודה הנקראת כיום מגדל דוד. המבנה כולל "חיל" למרגלות החומה.

חומה

חיל

הכוללת בדרך כלל מתלול, המקיפה את החומה הגדולה הפנימית. ראשה של חומה זאת יכול להיות שווה לגובה פני הקרקע בפנים.

צורת בנייה זו מוכרת לנו מהתבוננות במצודה הנקראת כיום מגדל דוד כפי שמופיע בתצלום להלן. ניתן להבחין בחיל החיצון לפני החומה הגדולה.

אפשרות שנייה שמעלה הרד"ק היא שהחומה הקטנה עמדה בחוץ (כפי האפשרות

הראשונה שהציע), אך השמות מתחלפים, ואם כן החיל הוא החומה הגדולה הפנימית. הרד"ק מעלה גם אפשרות שלישית, והיא שהחיל הוא חפירה. אלא שלפי פירוש זה, חיל שבלשון המשנה אינו קשור כלל למושג המקראי "חיל". שתי האפשרויות הראשונות לפירוש המונח 'חיל' לשיטת נובעות מהדרך שבה יש להבין את לשון הפסוק "ותעמד בחל".

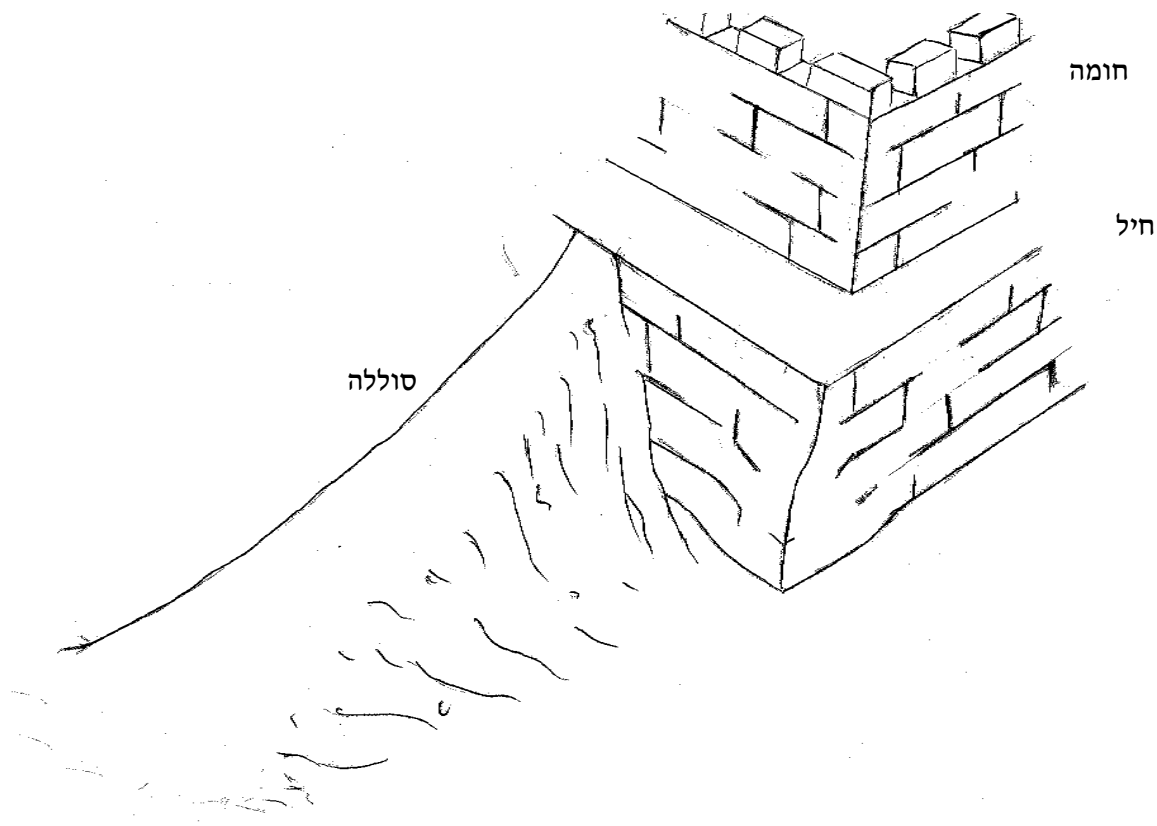
הפועל "ותעמד" מוטה בלשון נקבה, ויש להבין מי היא זאת שעמדה בחיל. אפשרות ראשונה - לשון "ותעמד בחל" מוסב על המלחמה שנעצרה בחיל. כלומר, אנשי המלחמה שפכו עפר, ולמעשה עלו על החיל שהוא הכותל החיצון הקטן ונשארה החומה הגדולה הפנימית.⁷

אפשרות שנייה - לשון "ותעמד בחל" מוסב על העיר, כלומר שלאחר שנפלה החומה החיצונית הקטנה ניצלה העיר ועמדה העיר בחיל שהוא הכותל הפנימי.⁸ מכל מקום, מדברי הגמרא בסוגיית "שורא בר שורא" והפרשנים עולה שהחיל הוא חומה שנבנתה יחד עם חומה נוספת. האחת קטנה והאחת גדולה.

---

7 וזו לשון הרד"ק על הפסוק: "ותעמוד בחיל" - עמדה העיר להכבש בחומה כי מלאו החפירות עפר ולא היה להם אלא להפיל החיל והוא החומה כמו שפי' רז"ל חיל וחומה שורא ובר שורא או פירש בחיל בחפיר' כתרנו' בני בחלת'. ופי', אחד ששפכו הסולל' וסתמו החפיר' עמדו אנשי מלחמה בחיל לרגלי החומה וחשבו להפיל' ופי' ותעמוד לשון נק' על המלחמ'. וי"ת (ויונתן תרגם) 'בחיל' כמו בחיל - 'ואקיפא משריין'.

8 וזה לשון הרד"ק בספר השורשים שרש חיל: "ואפשר שקראו הפנימית חיל והחיצונה הקטנה חומה, ויהיה פירוש 'ותעמוד בחל', שהפילו החומה החיצונה ועמדה העיר בחל שהיא החומה הפנימית".

ציור סוללה חיל וחומה על פי הרד"ק. ניתן לראות כיצד שפיכת הסוללה (משמאל) מאפשרת לצבא הצר על העיר, לעלות אל החיל ולנסות להפיל את החומה העיקרית, כאשר הוא ניצב למרגלותיה בראש החיל.

ג. הפרש הגובה בין קרקע הר הבית לקרקע העזרה - קושיית המהרי"ט

כידוע, קרקע העזרה (=עזרת כוהנים) גבוהה מקרקע הר הבית. בין ההר לעזרת נשים היו שתיים עשרה מעלות, כמבואר במשנתנו (מדות פ"ב מ"ג), וכל מעלה גובהה היה חצי אמה. בין עזרת נשים לעזרת ישראל היו חמש עשרה מעלות נוספות (כמבואר שם מ"ה), ועוד שתיים וחצי אמות שהייתה גבוהה עזרת כוהנים מעזרת ישראל (כמבואר שם מ"ו לדעת ר' אליעזר בן יעקב). אם כן, סך כל הפרשי הגבהים הוא שש אמות ועוד שבע וחצי אמות ועוד שתיים וחצי אמות - שש עשרה אמות.

המהר"ט בקונטרס "צורת הבית"⁹, מניח כהנחת מוצא, שהחיל המוזכר במסכת מידות, הוא זה שעליו נאמר בגמרא בפסחים שגובה המפלס שלו שווה למפלס העזרה (וזאת בניגוד לרש"י בסוגיה שם, שטען שהחיל המתואר שם הוא חומה פנימית, הנמצאת בתוך העזרה).

היות שהחיל מתחיל ממפלס הר הבית, וכפי שראינו הפרש הגבהים מההר ועד העזרה הוא שש עשרה אמה, על כן ברור לו שגובה החיל צריך להיות גם כן שש עשרה אמה. המהר"ט גם הניח, שהרמב"ם שדיבר על שיעור עשר אמות כשיעור גובה החיל, כיוון לגובה המפלס של החיל (ולא לגובה החומה, כפי שהנחנו תחילה). לאור זאת הקשה המהר"ט על שיטת הרמב"ם, שביאר שהחיל גובהו עשר אמות בעוד שלפי נתוני המשנה ברור שגובהו של החיל הוא שש עשרה אמות.

מכוח קושייתו ביאר המהר"ט, כי המידה 'עשר אמות' שבדברי המשנה מוסבת על שטח ולא על גובה. שטח זה, המשתרע מהסורג עד תחילת העזרה, היה למעשה רחבה של ארבע אמות, שלאחריהן התחילו שתים עשרה המעלות שכל אחת מהן הייתה ברוחב חצי אמה. סך הכל עוד שש אמות שהשלימו את שטח החיל לעשר אמות. גובה החיל לדעתו היה שש עשרה אמות שהרי ראש החומה היה שווה למפלס פני קרקע העזרה.

הדברים נראים לכאורה תמוהים, שהרי ראש החומה השווה בגובהו למפלס העזרה מקודש בקדושת העזרה על פי הסוגיה הנ"ל בפסחים בעוד שהחיל נופל בקדושתו אפילו מעזרת נשים וטבול יום מותר להיכנס בו,¹⁰ ועל כורחנו צריכים אנו

---

⁹ המהר"ט שהיה מגדולי הפוסקים בדורו, חיבר בשנת ש"ה חיבור העוסק בעניני המקדש, שנקרא בשם **קונטרס צורת הבית**. על פי רשימותיו, באותה שנה גלה בפורים מצפת לטבריא מחמת המגיפה, ובפסח היה בירושלים, ושם חיבר את הקונטרס. החיבור לא נמצא בשלמותו עד היום. חלקים ממנו הועתקו בתוך קונטרס **דרך הקודש** מאת חיים בן רבי יצחק רפאל נכדו של רבי חיים אלפאנדארי הזקן, מחבר הספר מגיד מראשית. (קונטרס דרך הקודש עצמו נדפס בקושטא בשנת ת"ע כנספח לספר מגיד מראשית). בשנת תשל"ח נדפס בהוצאת מכון ירושלים "שו"ת ופסקי מהר"ט החדשים". ובמסגרת זו נדפסו כל הקטעים של "קונטרס צורת הבית", שהובאו בספר דרך הקודש. הליקוט שבהוצאה זו, נסדר על פי סדר הרמב"ם בהלכות בית הבחירה. (נידון דידן שהוא החיל, נדפס שם בעמ' רעב, על דברי הרמב"ם בפ"ה ה"ג).

¹⁰ עיין במשנה בכלים פ"א מ"ח.

לומר שלדעת המהרי"ט יש חילוק בין קדושת מפלס המדרגה העליונה לבין מפלס המדרגות הנמוכות ממנה. ויש להעיר כי חידוש זה לא נמצא באחד מן הפוסקים, וצ"ע. ונראה כי לדעת המהרי"ט דברי הגמרא 'משכחת לה בשורא ובר שורא' לא באו לסייג את דברי המשנה בכלים שמשמע מהם שכל שטח החיל נופל מקדושתו מקדושת העזרה. הגמרא רק ביקשה אפשרות תיאורטית למצב בו החלונות ועובי החומה כלפנים. מצב כזה אפשרי בחלונות שגובהן כגובה מפלס העזרה. אם כי לא ברור שבפועל היו חלונות שכאלה ומצב זה אפשרי בנוגע לעובי החומה כאשר מדובר על ראש חומת החיל אך בפועל ראש חומת החיל לא התקדש וזאת משום שהקדושה לא הייתה יכולה להתפשט דרך השערים שיש בהם דלתות וקדושתן היא עד הדלתות וכמו כן לא היו שם חלונות שיחברו באופן קבוע בין מפלס החיל למפלס העזרה והשווה **תוספתא** מעשר שני פ"ב הי"ד: "בנויה בחול ופתחה לקודש - אע"פ שאין מקיימין כן, תוכה קודש וגגה חול".

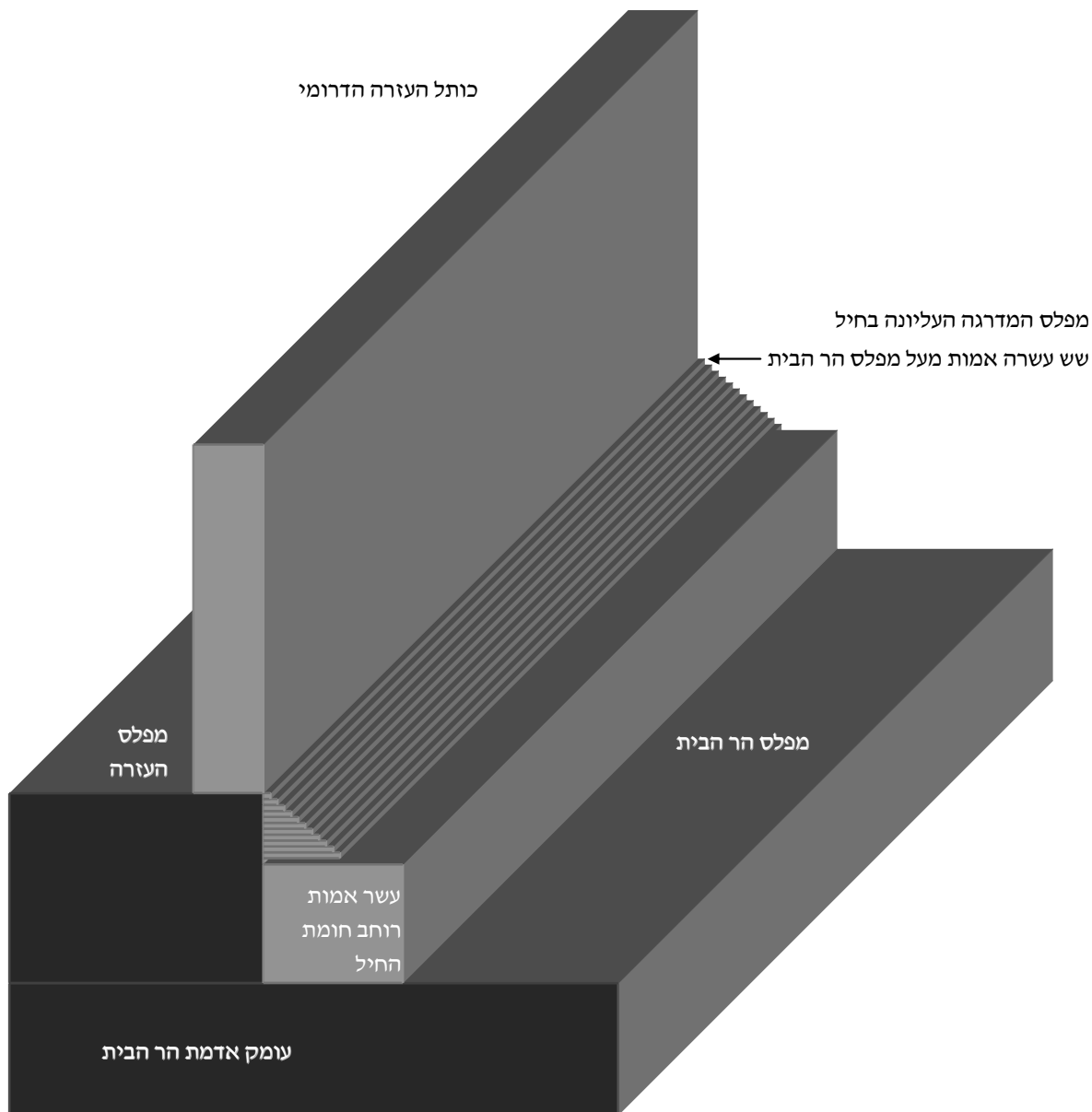
יש לציין כי המהרי"ט הניח כדבר פשוט שאין בו חולק כי החיל איננו חומה אמיתית שיש לה פְּנִים מבפנים ומבחוץ ויש בה גם שערים, אלא חומת תמך הנמצאת למרגלות החומה הגבוהה. והיה פשוט אצלו שכך היא דעת הרמב"ם, אשר דיבר לדעתו על גובה מפלס החיל, ומכוח הנחה זו הקשה את קושייתו הגדולה על דברי הרמב"ם שקבע כי גובה החיל הוא עשר אמות, בעוד אשר על פי המשניות ברור כי ההפרש בין העזרה להר הבית הוא שש עשרה אמות, ואם כן ברור כי זה גם גובהו של החיל. אך מלשון **רבינו שמעיה** וגם מדקדוק דברי הרמב"ם (בעניין בית המוקד שהיה בין חומת העזרה לחיל) מוכח כי לדעתם החיל הוא חומה ממש. וממילא אין מקום לקושיה כיצד גובה ראש החומה איננו זהה להפרש הגבהים שבין גובה הקרקע שברגלי ההר לגובה קרקע העזרה.¹¹

אלא שבאמת יש מקום לשאול על דבריהם מעצם סוגית "שורא ובר שורא" בפסחים, אשר ממנה עולה כי ראש החיל היה שווה בגובהו לקרקע העזרה. אך יעויין

---

11 ניתן ליישב את דברי הרמב"ם גם אליבא דשיטתו של המהרי"ט, שהבין שלדעת הרמב"ם גובה עשר אמות הוא גובה מפלס שטח החיל. ניתן לומר, שאמנם גובה המדרגה העליונה שבשטח החיל הוא שש עשרה אמה, אך הרמב"ם התייחס בדבריו למשטח ברוחב ארבע אמות שלפני המדרגות, שגובהו הוא עשר אמות, וכפי שניתן להיווכח בשרטוט.

ברש"י שם, שביאר הדברים ביחס לחומה פנימית לחומת העזרה, בעוד שאנו עוסקים בחיל החיצוני לעזרה, ואם כן לדעתו החיל שבפסוק באיכה, ואשר עליו מדובר בסוגיה בפסחים, כלל איננו החיל שבמסכת מידות ובמסכת כלים.

יש לציין כי הצגת הדברים בצורה זו עוסקת רק בחיל אשר מצפון ומדרום לעזרה עצמה. המהרי"ט לא התייחס לחיל שממזרח לעזרת נשים שגובה המפלס התחתון שלו הוא כגובה הר הבית, וכן לא התייחס לדרך שבה עלו בצפון ובדרום ממפלס הר הבית למפלס החיל שבתחתית המדרגות (שהיה גבוה עשר אמות יותר ממפלס הר הבית). כמו כן יש לברר האם שם היה מעקה ברום החומה כלפי חוץ, והאם ייתכן שמעקה זה הוא הסורג של משנתנו (וכפי שמוצג בשרטוט דלהלן בדעת בעל התפארת ישראל).

ד. שיטת התפארת ישראל

רגילים לבאר את התפארת ישראל על פי דבריו בפרק ב' ועל פי הציור של תבנית הבית והמזבח המופיעים במשניות שנעשו על פי שיטתו.

בפרק ב' (בביאור הסורג, אות יז), כתב התפארת ישראל:

והיא היתה מקפת מחוץ לחומת העזרה, בריחוק י' אמות מחומת העזרה...

וכן הביא שם באות כב, ושם כתב:

שהיה מהסורג עד חומת העזרה רווח י' אמות, והרווח ההוא נקרא החיל.

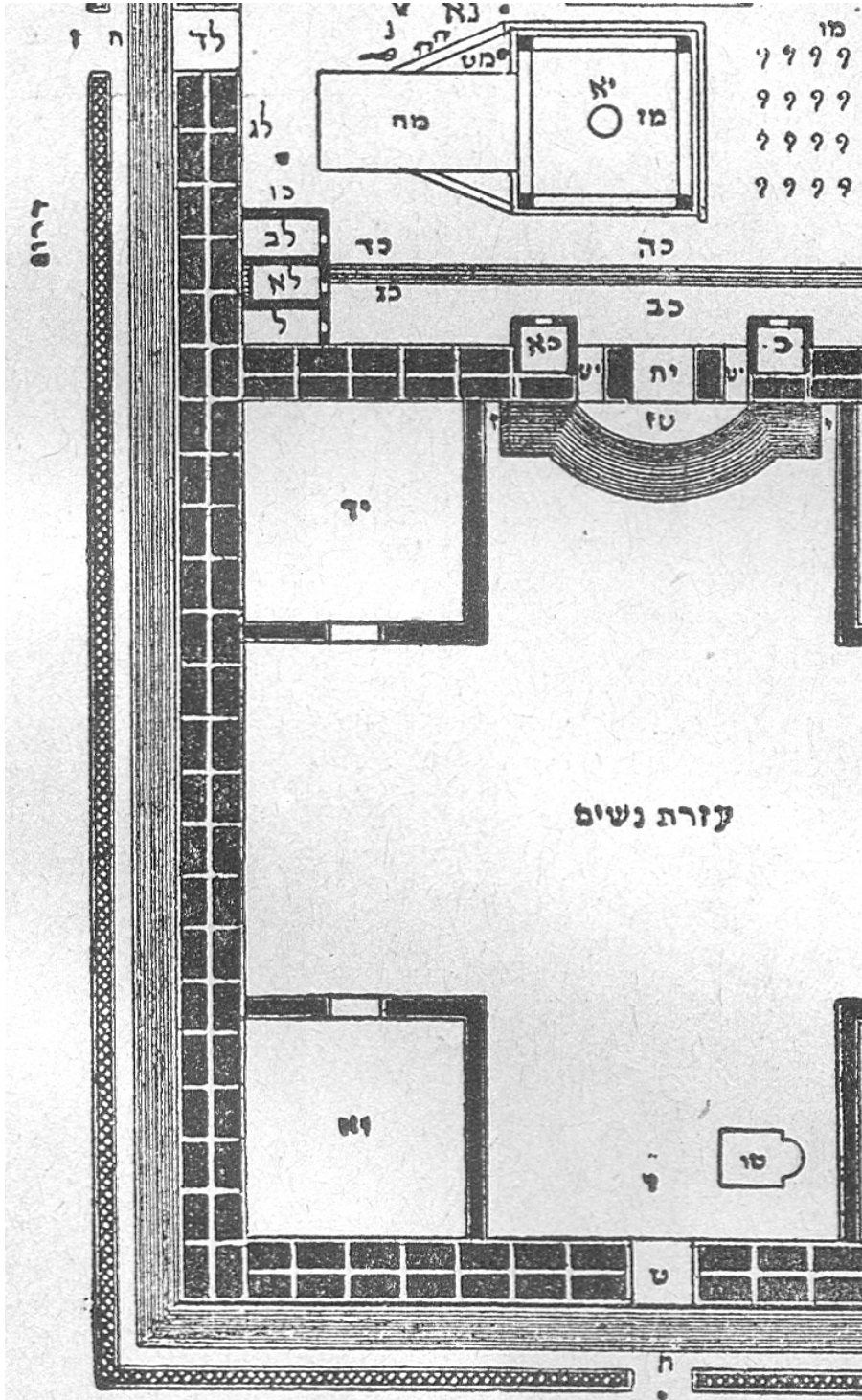
וביאר שם באות כג ששיטח זה של עשר אמות התחיל בשיטח ישר של ארבע אמות, ואחריו לצד פנים היו שתים עשרה המעלות שנמשכו לאורך שש' אמות נוספות, ובסך הכל עשר אמות.¹²

דברים דומים יש בדבריו שבסוף המסכת בסימני הבית באות ח'. שם כתב:

לפנים מסורג היה רווח י' אמות, דהיינו ד' אמות קרקע שוה, ואח"כ ההר משפע ועולה ו' אמות עד החומה הפנימית, ושש אמות הנ"ל עשויין י"ב מעלות

---

¹² עוד האריך לבאר שם, שכאשר מדובר על מדרגות אין הכוונה שהמדרגות היו רק מול השער ולא בצדדים, אלא שהקיפו את כל ההר.

קטע מתוך שרטוט העזרות על פי שיטת התפארת ישראל (נדפס במשניות מהדורת ויילנא תרס"ט). הן ממזרח לשער המזרח של עזרת נשים (מסומן באות ט), והן מדרום למזבח ולעזרת כוהנים, בשער המים (מסומן באות לד) יש שתיים עשרה מדרגות, שהן למעשה מקיפות בצורה רצופה את שתי העזרות.

אולם מי שניסה לבנות דגם תלת מימדי על פי שרטוט זה נתקל בקושי, וזאת משום שגובה העזרה איננו שווה לגובה מפלס עזרת נשים, ואשר על כן כדי לעלות מהר הבית לעזרת כוהנים יש צורך בשלושים ושתיים מדרגות ולא בשתיים עשרה מדרגות (כפי שמצויר בשרטוט).

ואכן היו שביקשו להוסיף ולהרחיב את המרווח ליותר מעשר אמות כדי להכניס לשם את המדרגות הנוספות.¹³

אולם המעיין בדבריו בפרק א' ובסימני צורת הבית יראה שכוונתו שונה לגמרי.

בפרק א' כתב:

והחיל הוא הרווח שמקיף סביב לעזרה מבחוץ. משום שבין חומת הר הבית לחומת העזרה היה ההר משפע ועולה, ועל אותו השפוע היה שוב בין ב' החומות חומה נמוכה, שיה לקרקע שלמעלה ממנה [ועל החומה נמוכה זאת היה הסורג גבוה י' טפחים]¹⁴. ואותה החומה נמוכה נקראת חיל [כמו "חל וחומה יחדיו" (איכה ח', ח)]. ומפני שהרצפה שלפנים מחומה נמוכה מזו, שיה לראש החומה הנמוכה ונדמה כעובי אותה החומה, להכי נקרא כל הרווח ההוא ג"כ בשם חיל (מדות פ"א מ"ה, יכין אות מא).

מדבריו ברור שהחיל הוא קיר תמך, וכפי שראינו במהרי"ט וברד"ק, ושיטתו כאן היא כשיטת המהרי"ט אלא שהוסיף על דבריו וקבע שהסורג הוא המעקה של המפלס שבראש החומה שבתחתית המדרגות.

הדברים עולים בקנה אחד עם דבריו המפורשים בסוף המסכת בסימני הבית באות ז' שם כתב:

---

¹³ בעל התפארת ישראל הניח ששתיים עשרה המדרגות נכללו בתוך חשבון עשר האמות (ראה על כך לקמן בסוף הסעיף). וזה יצר קושי גדול אצל מי שביקש ללכת בעקבותיו, אך רצה להוסיף מדרגות בצפון ובדרום כדי לאפשר הגעה מהר הבית לעזרה. וזאת משום שבצפון ובדרום יש צורך בשלושים ושתיים מדרגות אשר הרוחב של כל אחת מהן הוא חצי אמה, ומובן שעשר אמות אינן יכולות להכיל מספר כזה של מדרגות (ראיתי גם צילום של דגם שבו הוסיפו עשרים מדרגות שלא בהמשך לשתיים עשרה המדרגות, והן היו מדרגות צרות שהילכו ממזרח למערב בתוך ארבע האמות שלמרגלות שתיים עשרה המדרגות.

¹⁴ התוספת שבסוגריים נדפסה כך במקור, גם בדפוס ראשון.

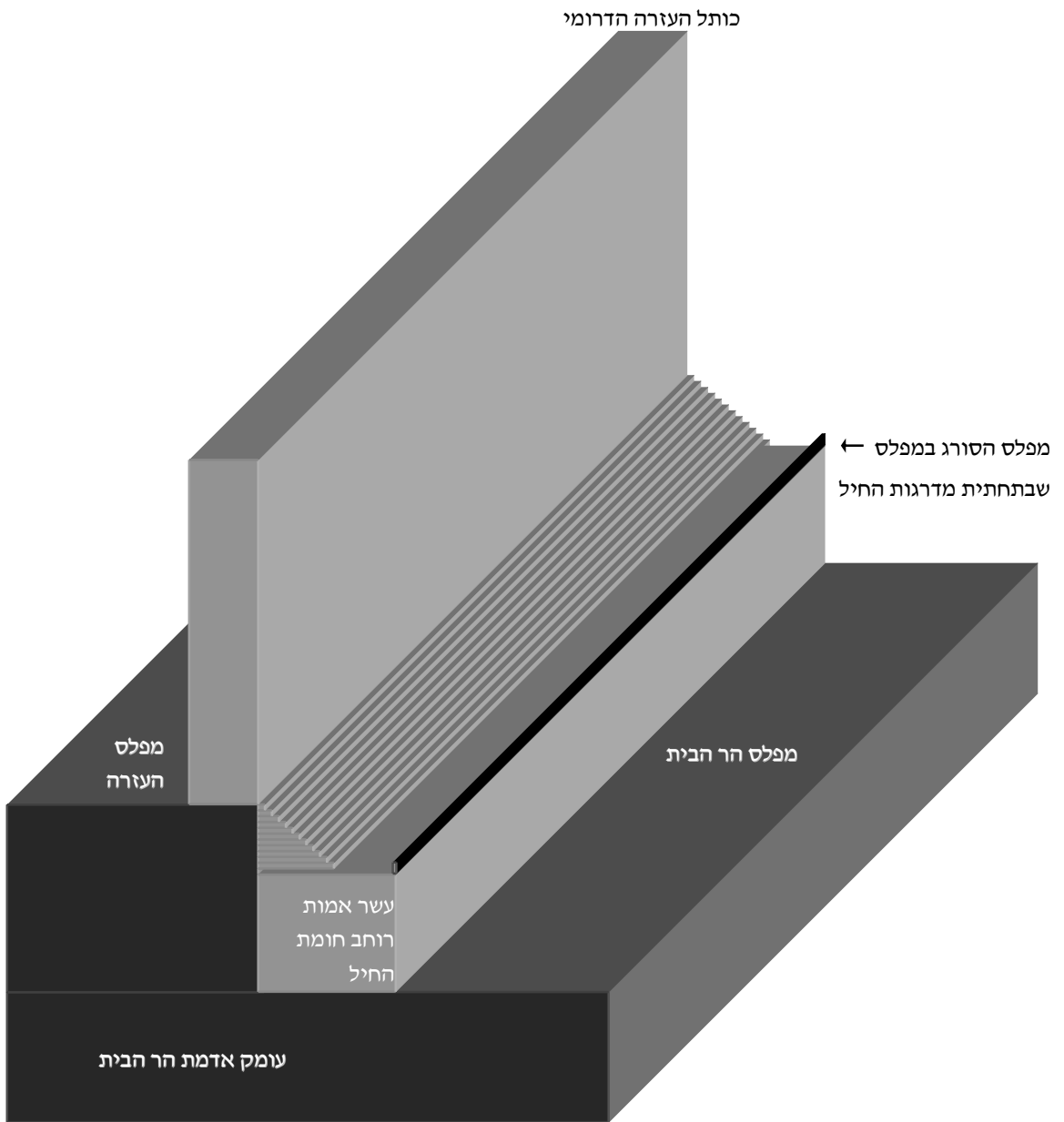
והסורג הזה בנוי על חומה נמוכה ששורה ראשה עם המדרגה הראשונה של ההר שלמעלה ממנו. ומה"ט החומה הנמוכה הנ"ל, והרווח שלפנים ממנה שהיה רחוקים עשר אמות מחומה הפנימית מכל צד של העזרה, נקראין שניהן יחד חיל.

לכאורה דברים אלו אינם עולים בקנה אחד עם דבריו בפרק ב', שהרי בפרק א' דיבר על חומה, ואילו בפרק ב' כלל לא הזכיר חומה אלא קרא לרווח בין הסורג לעזרה בשם חיל.

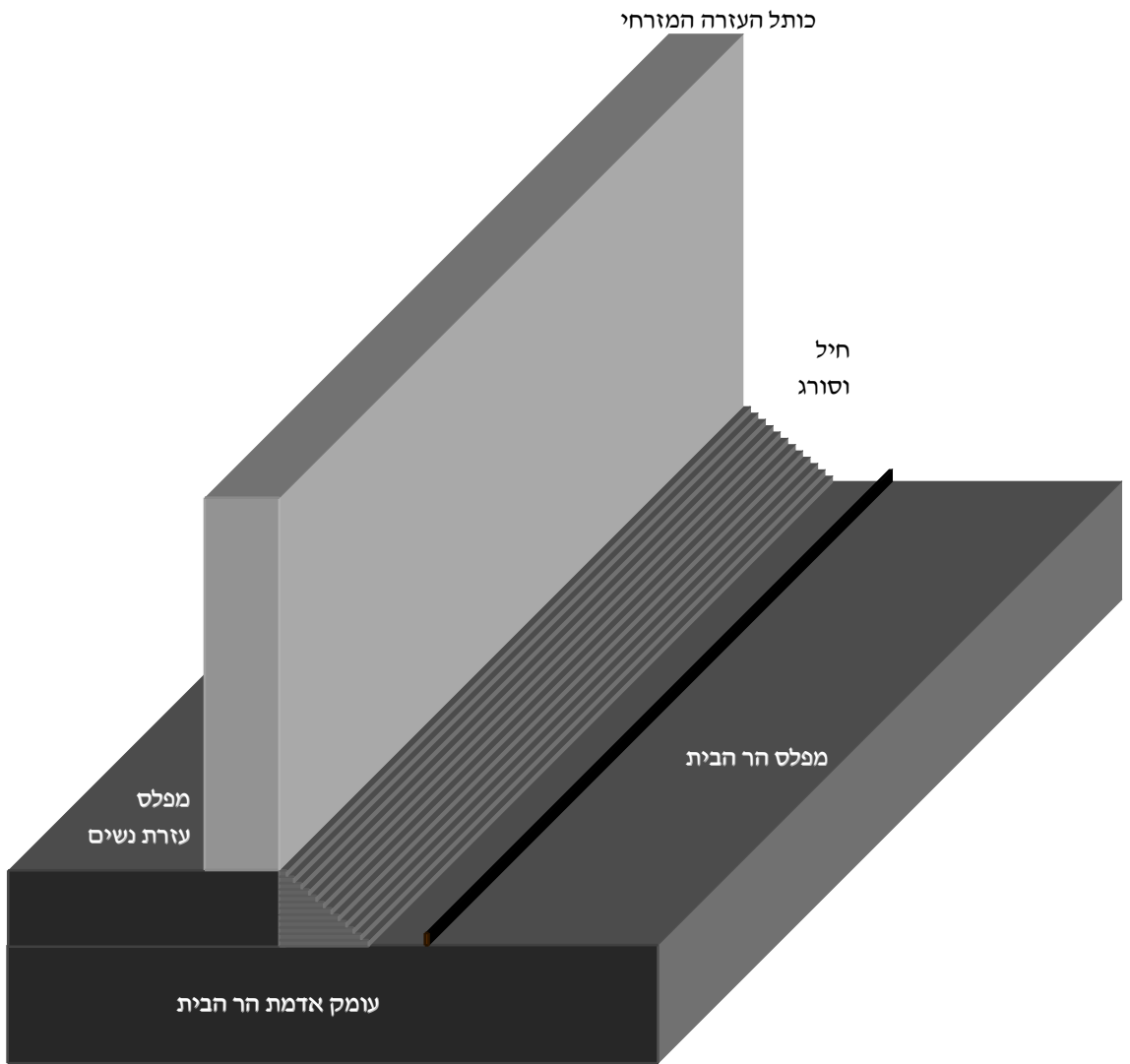
אך נראה כי דבריו הנראים כסותרים זה את זה מתייחסים למפלסים ולרוחות שונות. כאשר מתאר התפארת ישראל את המפלס התחתון ביאר שיש בו חומה - קיר תמך, וכאשר עסק בתיאור המפלס שמעל חומה זו, המפלס שממנו התחילו שתיים עשרה המעלות, לא ראה צורך להזכיר שוב את החומה שמתחתיו.

וכן יש לומר כי באמת ברוח מזרח אין חומת חיל, שכן החיל מתחיל ממפלס הר הבית (ועל רוח זו דיבר בפרק ב') ואילו בצפון ובדרום שמפלס ההר שם גבוה יותר יש חומת חיל (ועליהן דיבר בפרק א').

ויש להעיר שלדעת התפארת ישראל חלקו החיצון של החיל הוא חומה, אך לא ביאר לנו כיצד עולים אל ראש החומה. וייתכן שהיו מעלות לפני כל פרצה שהיתה בסורג ועל ידם עלו בחיל אלא שלא תוארו במשנה, שכן עיקר התיאור במשנה הוא ממזרח למערב ושם לא היה צורך באותן מעלות.

ציור של חומת החיל הדרומית לשיטת התפארת ישראל. בסמוך לחומת העזרה קיימות שתיים עשרה מדרגות בלבד, אך המפלס שמתחת למדרגות אינו מפלס הר הבית אלא מפלס ברוחב ארבע אמות הנמצא על גבי החומה הקטנה (קיר התמך). בקצה אותן ארבע אמות נמצא הסורג. (הגובה של מפלס זה נקבע כאן לעשר אמות, אך ייתכן שהגובה היה קטן יותר, אם נניח שהר הבית היה משופע כלפי מערב).

ציור של החיל ממזרח לעזרת נשים, לשיטת התפארת ישראל. בסמוך לחומת העזרה קיימות שתיים עשרה מדרגות, והן מגיעות עד מפלס הר הבית. הסורג במקום זה נמצא גם כן במפלס הר הבית, ואין הוא בראש של איזו חומה או קיר תמך, כפי שהדבר נעשה בצפון ובדרום.

ועדיין יש בזה קושי, כי הוא לא פירש כיצד נעשה המעבר מן החיל שבמזרח עזרת נשים (ואולי גם בדרום עזרת נשים ובצפונה) לחיל שבדרום העזרה ובצפונה. ובשרטוטים (גם במה שפרסם בחייו) אין ביטוי להפרש זה בין חלקי החיל.

כן יש לדון בהנחתו של התפארת ישראל שמשטח ד' אמות היה למטה והמעלות היו לאחר אותו משטח. הנחה זו אינה הכרחית, ואפשר שקודם היו המעלות ורק לאחריהן, למעלה, התחיל המשטח להשלים לעשר אמות.

כמו כן, התפארת ישראל מניח שהמדרגות נכללות בחשבון עשר האמות, אך יש להעיר כי שאלה זו לא נידונה בחז"ל ובראשונים, וייתכן כי החיל היה שטח עשר אמות ללא המדרגות. כלומר, ניתן היה לומר שחשבון עשר האמות שבמשנה כלל לא כולל את המעלות, אלא היה משטח עשר אמות מלבדן, וכדלהלן בתיאור יוסף בן מתתיהו.¹⁵

ה. תיאור יוסף בן מתתיהו

לאחר שיוסף בן מתתיהו מתאר את הסורג, הוא מספר שהיו עולים ארבע עשרה מדרגות, ובסופן היה משטח של עשר אמות שממנו עולים בעוד חמש מדרגות ומגיעים לעזרה:

והעובר דרך הככר הזאת אל המקדש השני¹⁶ הגיע עד מחיצת אבנים מסביב למקדש... ובמחיצה הזאת נמצאו ברווחים שווים אבני כתובת¹⁷ המודיעות את חוקי הטהרה... לאמר, כי אסור לאיש נכרי לבא אל הקודש. ובארבע עשרה מעלות עלו אליו מן המקדש הראשון והוא היה רבוע ממעלה וגם לו הייתה חומה סביב... ובין ראש ארבע עשרה המעלות ובין החומה נמצא רוח עשר אמות כולו מישור, ומשם העלו מדרגות בנות חמש מעלות אל השערים **(מלחמות היהודים [שמחוני] ספר ה', פרק ה', ב.)**

¹⁵ ייתכן שבעל התפארת ישראל למד כן מלשון המשנה שביחס ל"ב המעלות נקטה "ובו י"ב מעלות" משמע שהם כלולים בחיל ואינם עניין נפרד ולכן היה ברור לתפארת ישראל שרוחב עשר אמות כלולים בו שתיים עשרה המעלות (הערת הרב ערן מרגלית).

¹⁶ יוסף בן מתתיהו מכנה את המתחם החיצוני "חצר בית ה' החיצונה", אך גם בשם "המקדש הראשון". לחלק הפנימי יותר הוא קורא "חצר בית ה' הפנימית", וגם "המקדש השני", להלן יבוארו מושגים אלו.

¹⁷ שמחוני תרגם "עמודים", אך במקור היווני המונח הוא "אסטילה" שפירושו אבן נושאת כתובת (המונח כצורתו נמצא בשימוש בדברי חז"ל. כך במדבר רבה פרשה כג: "איסטליות מכוונות לערי המקלט שיהא יודע לילך לשם, ובכל אסטליות רשום עליה").

מתיאור זה ניתן להסיק מספר מסקנות ביחס לצורת החיל ומיקומו:

א. המונח 'חיל' לא מופיע בדברי יוסף בן מתתיהו. אך נראה שהשטח המישורי שרוחבו עשר אמות שבדבריו הוא החיל שבמשנה. כן מוכח מדבריו ששטח זה של עשר אמות לא כולל את המדרגות העולות לעזרה, ומקומו של שטח זה הוא אחרי ארבע עשרה המדרגות למעלה.

ב. מספר המדרגות שעלו לעזרה הוא י"ט. במבט ראשון תיאורו אינו עולה בקנה אחד עם המשניות שדיברו על י"ב מעלות מההר ועוד ט"ו בעזרת נשים, וכדי להבין את דבריו עלינו להעמיק להבין מה היה הפרש הגובה שבין ההר לעזרה, וכפי שנדון לקמן.

ג. מסוף המשטח שרוחבו עשר אמות עלו עוד חמש מדרגות והגיעו לחומה.

על מנת להבין מהי אותה חומה, והאם מדובר בחומת העזרה או שכאן מתאר יוסף בן מתתיהו חומה נוספת שהיא חיצונית לחומת העזרה, כשיטת הרמב"ם ורבינו שמעיה שביארו שחיל הוא חומה - עלינו להקדים פרק העוסק בהכרת נתוני הטופוגרפיה של ההר.

הטופוגרפיה של ההר

השטח הידוע היום כשטח הר הבית הוא שטח מלבני גדול שלפי כל השיטות גדול יותר מחמש מאות אמה על חמש מאות אמה (השטח נקרא בערבית "חרם א-שריף"). מידותיו הן קרוב לחמש מאות מטר מצפון לדרום. המרחק ממזרח למערב בדרום הוא מאתים שמונים ושלושה מטר, ובצפון הוא שלוש מאות ועשרים מטר. קיימות תיאוריות שונות הנוגעות לשאלה היכן הוא תחום חמש מאות האמה המקודשות בתוך מתחם זה, ומה הבדיל בינו לבין שאר השטח בזמן שבית המקדש היה קיים, ואין זה מעניינו של מאמר זה.

השטח כולו הוא כיום שטח מישורי, אך במרכזו קיימת רמה, שגם היא מישורית, והיא גבוהה בכשלושה עד שלושה וחצי מטר מעל השטח התחתון. מידותיה של הרמה מצפון לדרום הם כמאה ושישים וחמישה מטר. בצפון הרמה, המרחק ממזרח למערב הוא כמאה ושישים מטר, אך בדרום המרחק הוא מאה ושלושים מטר בלבד.

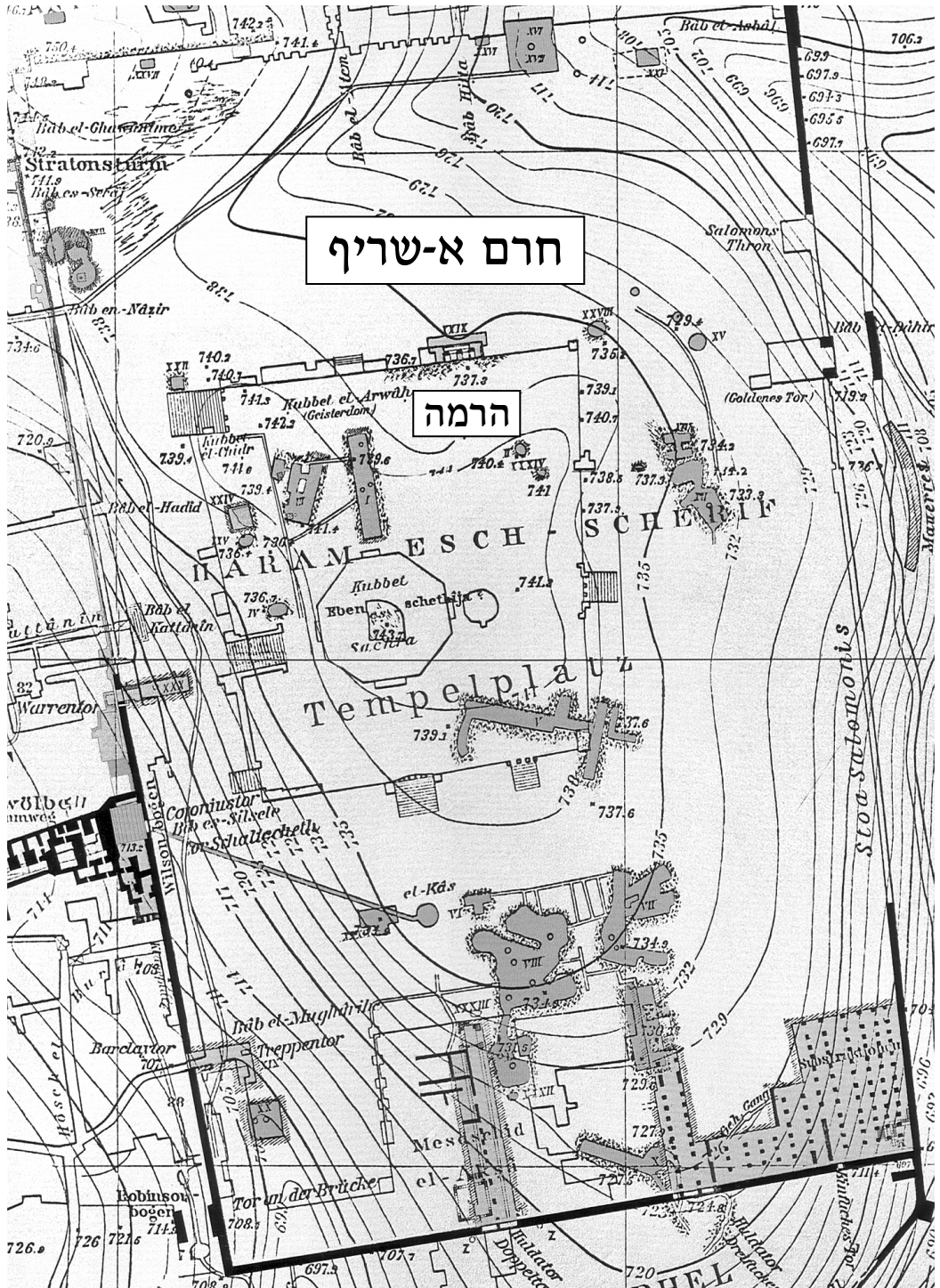
חלק מן המישור של הרמה הוא מלאכותי והוא נתהווה כתוצאה ממילוי בעפר או בבנייה של מבני תמך תת קרקעיים. בדרך כלל ניתן לזהות את המבנה הקדום של ההר

על פי גובה הסלע, שניתן למדוד אותו באופן גלוי בכמה מקומות בודדים, אך בעיקר על פי מדידת גובה הסלע בקירות בורות המים הרבים שבמתחם.

בדיקת זו מלמדת שפני השטח ברמה קרובים מאוד למה שהיה בעבר (קרוב הדבר שבמערב נתווסף לרמה מעט, אך בשאר הכיוונים נקודות הבדיקה של גובה הסלע קרובות מאוד לפני השטח כפי שהוא נראה היום)

תצלום אוויר של הר הבית מכיוון מערב. בחזית התמונה הכותל המערבי. מעבר לכותל נראה שטח "חרם א-שריף". במרכזה של "חרם א-שריף" מתנשאת הרמה (הרמה מרוצפת בניגוד לרובו של שטח חרם א-שריף שיש בו צמחייה). אל הרמה עולים במדרגות מן הכיוונים השונים. במרכז הרמה מתנשאת כיפת הסלע. (באדיבות מר דוד עמית).

מפת גובהי הסלע בשטח הר הבית. במפה מסומנים בורות חצובים בסלע, עם ציון הגובה המדוד האמיתי שלהם, וקווי גובה משוחזרים של פני הסלע. במרכז השטח נמצאת הרמה, ובמרכזו כיפת הסלע, ואבן השתייה.

גובה פני הסלע וגובה השטח של הרמה הוא בדרך כלל בין 740 ל-741 מטר מעל פני הים. מילוי העפר בשטח הרמה הוא מועט, ופני הסלע קרובים לפני השטח הגלוי.

במרכז הרמה נמצא מבנה מתומן גדול הנקרא "כיפת הסלע". בתוכו גלוי סלע טבעי גדול שגובהו בנקודת השיא שלו (שהיא פסגת ההר) 743.7 מטר מעל פני הים. מקובל לראות בסלע זה את אבן השתייה שהייתה בקודש הקודשים, ואין זה מעניינו של מאמר זה. אולם על פי קביעה זו ניתן לקבוע כי העזרה הייתה על גבי הרמה, ורום הקרקע בעזרה מעל פני הים, היה דומה לרום הקרקע על פני הרמה היום, וזאת משום שרום קרקע ההיכל היה שש אמות מעל גובה העזרה (שהרי שתיים עשרה מעלות היו בין האולם והמזבח), ואבן השתייה לא התנשאה מעל קרקע קודש הקודשים, אלא בשיעור שלוש אצבעות בלבד. מציאות טופוגרפית זו מעלה קושי שרבים מן החוקרים התעלמו ממנו, והיא הגדרת שטח המעבר מן העזרה לכיוון הר הבית בצדדיה השונים של העזרה. העזרה היא מלבן, אך היא ניצבת בתוך שטח מישורי גדול ממנה. גם אם נניח שהעזרה צמודה לאחד מכותלי הרמה (נניח לכותל המזרח, וכפי שהוכחתי בספרי **חצרות בית ה'18**), עדיין חייבים אנו למצוא הסבר למה שהיה בשאר הכיוונים. על פי הגישה המקובלת, היוצא מן העזרה מכיוון דרום או מכיוון צפון, נכנס לאזור החיל שרוחבו עשר אמות, ובאותו שטח אמור הגובה להשתנות בשיעור של שש עשרה אמות. ואף לפי שיטות אחרות שהוצגו לעיל (**המהרי"ט והתפארת ישראל**), צריך על כל פנים לרדת באותה רצועה שרוחבה עשר אמות, בשיעור של שש אמות. וכל זה איננו אפשרי, כאשר אנו מציבים את העזרה עצמה בתוך שטח של רמה מישורית גדולה, שכולה נמצאת בגובה די אחיד.

גובה הסלע בשטח שמחוץ לרמה הוא בדרום 734 מטר מעל פני הים (כפי שעולה ממדידה בקירות הבורות), ומעליו קיים עוד מילוי עפר (פני השטח שמתחת לרמה הם בערך 737 מטר מעל פני הים. מחמת מילוי עפר, השטח הוא כמעט מישורי, אבל יש הבדל בין הכיוונים השונים בגובה מילוי העפר שמעל הסלע). במזרח עומד גובה הסלע על 731 מ' מעל פני הים. במערב שיפוע הסלע גדול יותר, כך שפני השטח כיום רחוקים מגובה הסלע המקורי, ומשום כך בורות המים שבאזור זה אינם בורות חצובים בסלע, אלא בורות עם קירות בנויים (זולתי בצפון מערב).

---

18 ירושלים תשל"ז.

ביאור דברי יוסף בן מתתיהו לאור הטופוגרפיה

יוסף בן מתתיהו מתאר את ההר והעזרות תוך שהוא משתמש במונחים 'המקדש הראשון' ו'המקדש השני' שהוא גבוה ממנו.

ברור לגמרי ש'המקדש הראשון' הוא שטח הר הבית.¹⁹ 'המקדש השני', הוא התחום הגבוה יותר שאליו עולים בארבע עשרה מדרגות ואחר כך בעוד חמש מעלות נוספות שבראשן חומה. על פי ניתוח דבריו של יוסף בן מתתיהו דלהלן, אין ספק כי 'המקדש השני' כולל את כל השטח של הרמה, שכך כתב:

והחומה הזאת הייתה גבוהה מחוץ כארבעים אמה, אך המעלות כיסו את חלקה, ומבית היה גובה החומה עשרים וחמש אמה, יען אשר נשענה החומה בבניינה למקום גבוה יותר, ועל כן לא נראתה בכל קומתה, כי כיסתה עליה הגבעה.

ללא הכרת השטח, ניתן היה לחשוב כי חומה זו שעמדה פנימה מעשר האמות של החיל היא חומת העזרה. אולם מן ההשוואה לטופוגרפיה ברור, שחומה זו אינה יכולה להיות חומת העזרה, שהרי על פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו, חומה זו נשענת בצדה הפנימי על צלע הגבעה. ואם כן, חומה זו עמדה על שפת הרמה, וליתר דיוק בסיסה הוצב למרגלות הרמה, שמידותיה צוינו לעיל, ושטח זה גדול בהרבה משטח העזרה שמידותיה אינן אלא מאה שלושים וחמש אמות על מאה שמונים ושבע אמות.

לכאורה ניתן לטעון, כי למרות הכל, יוסף בן מתתיהו מתאר את חומת העזרה, אלא ששינויים בטופוגרפיה שנעשו במהלך השנים אינם מאפשרים לנו לראות את הדברים ולהתאימם לשטח הקיים. כך למשל ניתן לחשוב על אפשרות ששטח הרמה היה בעבר קטן בהרבה, ומידותיו לא עלו על מידת העזרה, ורק בדורות מאוחרים הוגדל שטחה. אפשרות אחרת היא להניח ששטח הרמה אמנם לא השתנה בגודלו, אך בעבר היה על גבה עוד גבנון גבוה, שממדיו התאימו למידות העזרה, ואל גבנון זה עלו בארבע עשרה מדרגות, ואחריהן בחמש מדרגות נוספות, ובקצהו עמדה חומת העזרה, אלא שהגבנון כולו הוסר באחת התקופות שאחרי החורבן. אבל באמת הנחות שכאלה הן מופרכות לגמרי. ברור ששטח הרמה הקיים כיום לא הוגדל בצורה משמעותית

---

¹⁹ יש חוקרים הסוברים שהכוונה היא להר הבית ותוספותיו, וזה אפשרי מבחינת ניתוח דבריו של יוסף בן מתתיהו ולא כאן המקום לדון בנקודה זו. מובן שגם לדעתם נכון לומר כי המקדש הראשון כולל על כל פנים את שטח הר הבית, והעלייה ממנו למקדש השני, היא עליה ממפלס הר הבית למפלס הגבוה יותר.

לעומת מה שהיה בעבר, שהרי בתחומו נמצאים בורות חצובים בסלע, וגובהם ידוע וכפי שנתבאר לעיל. גם אין זה מסתבר שבתקופת הבית הייתה בתוך הרמה הגדולה עוד גבעה קטנה מוגבהת שעליה עמדה העזרה, וחומתה נשענה על גבעה נוספת זו, כי הנמכת השטח בשיעור שכזה מצריכה עבודת חציבה גדולה, והיא גם סותרת את המסורות הקובעות כי הצח'רה היא אבן השתייה.²⁰⁻²¹

מסקנה זו שתיאורו של יוסף בן מתתיהו מתייחס לחומה נוספת מלבד חומת העזרה אכן מתאימה לשיטת הרמב"ם ורבינו שמעיה, שקבעו שהייתה חומה נוספת בין חומת העזרה לחומת הר הבית, וגם היא נכללת בשם חיל (שעניינו גם שטח מסוים כמו שמוכח מכמה משניות).

עם זאת, יש לציין שלפי יוסף בן מתתיהו חומת החיל הייתה גבוהה מעשר אמות (כדעת רבינו שמעיה, שהמידה 'עשר אמות' האמורה במשנה היא מידת השטח שהיה מחוץ לחומה).²²

---

20 למעשה, בחלק מן הבורות גם הגג חצוב בסלע, אך גם באותם בורות אנו יכולים להעריך מה היה גובה פני השטח בעבר, שהרי הדבר ברור שהגג נעשה בסמוך לפני הקרקע, ואין זה מסתבר כלל להניח שחפרו בתחילה פיר צר עמוק מאוד, ורק בעומק רב התחילו להרחיב את הבור.

21 עוד בעניין הרמה והיחס לממצאים הארכיאולוגיים עיין בספרי **ועשו לי מקדש**, בהוצאת הקרן למורשת הכותל (ירושלים, תשס"ז), בעמוד 106 ואילך.

22 את תיאורו של יוסף בן מתתיהו יש לראות כאוסף נתונים אמיתיים, הלוקים בחוסר דיוק. הגבעה אמנם גבוהה כחמש עשרה אמות לעומת הר הבית (לשיטת ר' אליעזר בן יעקב שש עשרה אמות, ולשיטת תנא קמא שלוש עשרה וחצי אמות). אך כפי שיתבאר להלן, גם מדברי יוסף בן מתתיהו עצמו אודות מספר המדרגות, וגם ממקורות אחרים, עולה המסקנה שהחלק המערבי של הר הבית היה גבוה בשש אמות יותר מן החלק המזרחי, ומובן שההפרש בין חלק זה של הר הבית לבין הגבעה היה קטן יותר. אם נניח שגובה החומה מצד פנים (כלומר כפי שהיא נראתה לעומד על הגבעה) היה עשרים וחמש אמות, אם כן גובהה מבחוץ היה שלושים וחמש אמות, כאשר את עשר האמות התחתונות כיסו המדרגות. יש להוסיף כי אי אפשר לראות את תיאורו של יוסף מתאים למזרח, כי למרגלות הגבעה במזרח הייתה עזרת הנשים, ואם כן גם שם לא היה גובה החומה ארבעים אמה מבחוץ. אולם זאת על כל פנים יש לומר, כי כלפי העומד בהר הבית בצד מזרח של עזרת הנשים, אכן מתנשא גובה ראש החומה של העזרה בשיעור של ארבעים אמה.

ויש להעיר שבדברי הרמב"ם ורבינו שמעיה עדיין חסרים אנו ידיעה היכן ניצבה אותה חומה, ומדברי יוסף בן מתתיהו אנו למדים שהחומה הייתה בשפת הרמה. לאור זאת עולה שחומת החיל איננה סמוכה לחומת העזרה אלא תוחמת שטח גדול בהרבה.

ועוד יש לציין, כי ההתאמה לטופוגרפיה ולדברי יוסף בן מתתיהו מחייבת קיומה של חומה נוספת בצפון, בדרום ובמערב, אך לא במזרח, כי שם החומה המזרחית של העזרה אכן ניצבת על שפת הרמה (החומה המזרחית של הרמה נמשכת גם מצפון ומדרום לעזרה). ואמנם גם במזרח היו שתי חומות, שהן חומת העזרה וחומת עזרת נשים שמזרח לה, אך אין שם מקום לחומת חיל (=חומה שלישית) מחוץ לעזרת נשים, ורק משטח ומדרגות היו שם עד לגובה הר הבית וכדלהלן.

הסבר דברי יוסף בן מתתיהו בעניין המעלות

לאחר שביארנו את העולה מדברי יוסף בן מתתיהו ביחס לחומת החיל יש מקום לבאר את דבריו ביחס למספר המעלות. לעיל כבר כתבנו, שלכאורה מספר המעלות שנקט (תשע עשרה), אינו עולה בקנה אחד עם המתואר במשניות. על מנת לדון ולהבין את דבריו יש לדון בנפרד בהפרשי הגבהים שהיו בהר ובשאלה כיצד עלו לעזרה מן הכיוונים השונים. נדון בעניין זה בפרק הבא.

ו. כיצד עלו לעזרה - ביאור שיטת רש"י ב"ב המעלות

כבר צוין לעיל (בפרק ד') בדיון אודות שיטת התפארת ישראל, כי מדברי המפרשים משמע כי שתיים עשרה המעלות שהיו בחיל, הקיפו את העזרה מכל רוח. מן התכניות השונות נראה כי הר הבית היה כולו במישור אחד, אשר ממנו עלו בשתיים עשרה מעלות לכיוון העזרה. אלא שכפי שצוין שם, החשבון אינו עולה יפה, כי העולה מהר הבית במזרח אל מפלס עזרת הנשים, אמנם די לו בשתיים עשרה מדרגות, אולם בהמשך דרכו הוא עולה עוד חמש עשרה מעלות מעזרת נשים לעזרה, ולשיטת רבי אלעזר בן יעקב עליו לעלות עוד שתיים וחצי אמות מעזרת ישראל לעזרת כוהנים, אשר על כן העולה מן הצפון או מן הדרום ממפלס הר הבית לעזרה, זקוק לעוד עשרים מעלות, נוסף לשתיים עשרה המעלות, ובסך הכול הוא זקוק לשלושים ושתיים מעלות, וכפי שבאמת נעשה בכמה מדגמי המקדש.

עוד צוין שם, כי על פי המהר"ט והתפארת ישראל, אמנם לא עלו מן החיל אלא שתיים עשרה מדרגות, אלא שאותן מדרגות היו בצפון ובדרום על גג מפלס גבוה של

חומת תמך, והן באמת לא הובילו ממפלס הר הבית שבתחתית אותה חומה למפלס העזרות. נמצא כי גם לפי הנחה זו, הר הבית הוא מישור אחיד מכל צדי העזרה.

אולם רש"י פירש את משנתנו באופן אחר. בגמרא שם הובאה כלשונה המשנה המתארת את המדרגות (הנידון שם הוא הפרש הגובה בין מפלס שער שושן שהוא הפתח המזרחי של הר הבית, לבין פתח ההיכל). ושם כתב רש"י:

משך רוחב המעלה חצי אמה, ואורכה בכל רוחב ההר לצפון ולדרום
(יומא טז ע"א ד"ה ושלחה).

כלומר, שתים עשרה המעלות היו במזרח בלבד, והן נמשכו במזרח מצפון לדרום לכל רוחב ההר, ולא רק מול המקדש. משמעות הדברים היא שלפי דעת רש"י פני קרקע ההר בחלק שממערב לאותן שתים עשרה מדרגות היה גבוה בשש אמות ממזרח ההר.

הבנה זו בדברי רש"י יש בה לבאר את דברי יוסף בן מתתיהו שדיבר על תשע עשרה מעלות. בעוד שלפי השיטה שפני ההר בכל הצדדים שווים יש צורך בשלושים ושתים מעלות לעלות לעזרה, הרי שלפי שיטת רש"י, שההר עצמו במערב גבוה בשש אמות, כדי להשלים לשש עשרה אמה אין צורך אלא בעשר אמות.

יוסף בן מתתיהו מתחיל את תיאורו וספירת המעלות בעמדו בחלק המערבי של ההר שהוא גבוה מהחלק המזרחי בשש אמות, דהיינו לאחר שתים עשרה המעלות.

לאור זאת תשע עשרה המעלות שבדבריו הן בהתאמה מלאה לנאמר במשניות, שהרי לאחר שתים עשרה המעלות יש לנו על פי המשניות עוד תשע עשרה מעלות, חמש עשרה בעזרת נשים וארבע בדוכן.²³

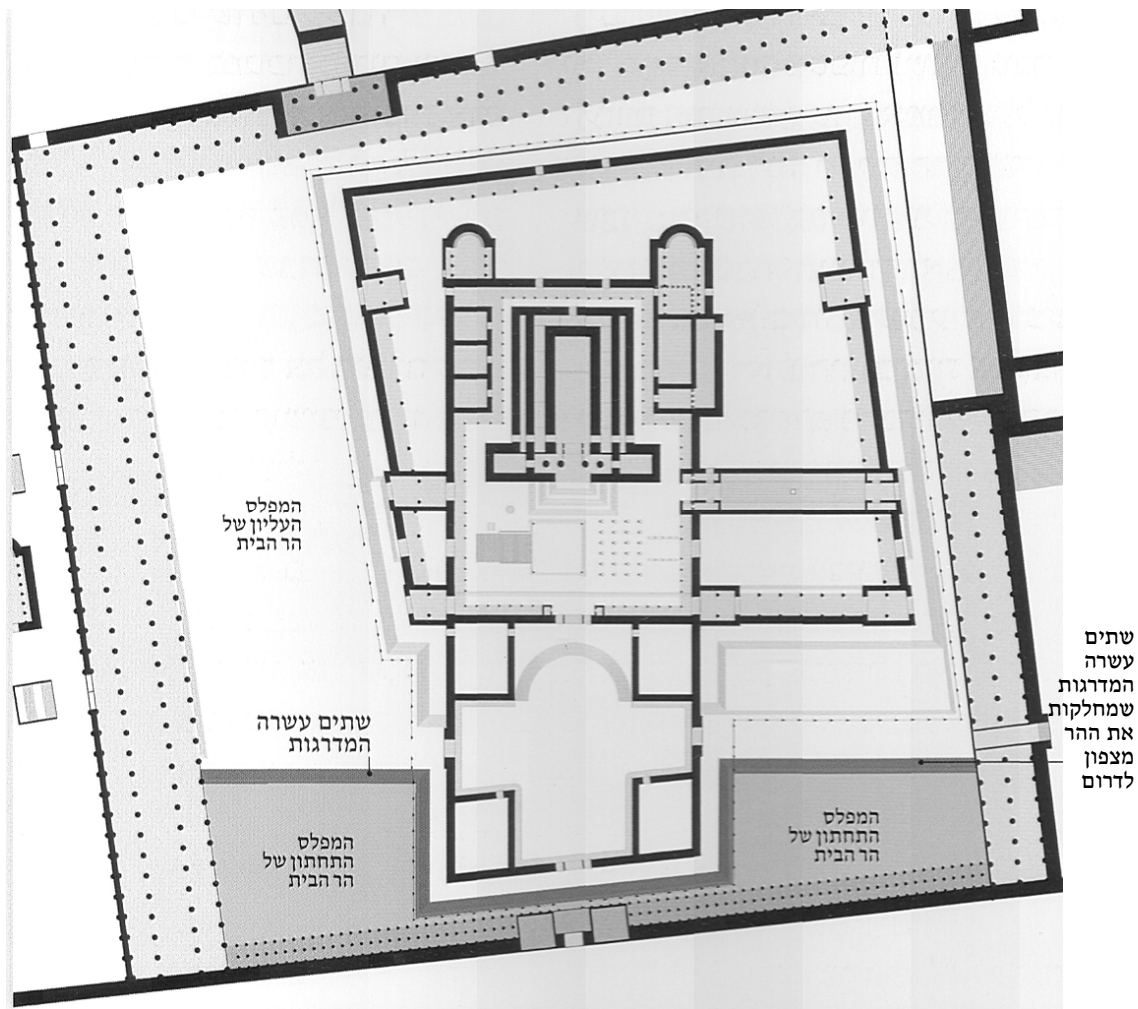
יש לציין, כי מתוך דבריו של יוסף בן מתתיהו אודות משטח עשר האמות, שלפי עדותו נמצא מעל ארבע עשרה המעלות (כלומר ארבע עשרה המעלות, שהן על פי דרכנו מדרגות החיל שמצפון ומדרום לעזרה), ניתן להסיק כי גם במזרח (בחיל

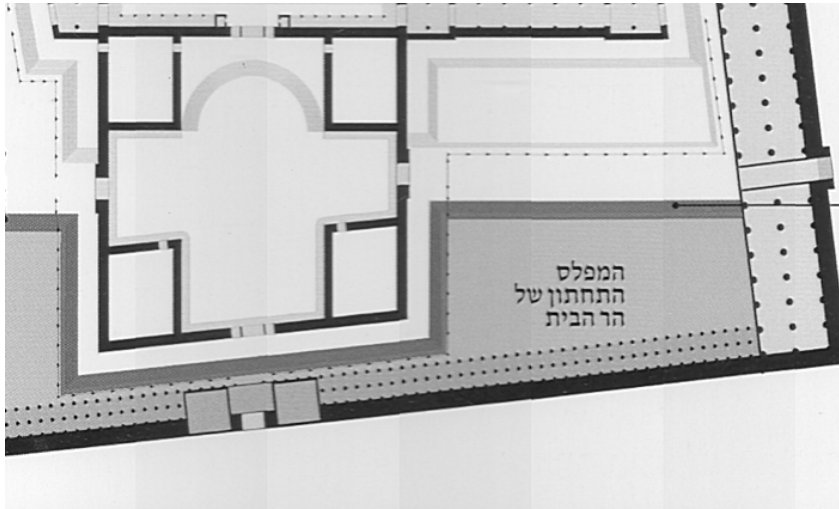
²³ לכאורה היה צריך עשרים מעלות עבור עשר האמות שבין המפלס המערבי של ההר לבין מפלס העזרה, אלא שכבר כתב יוסף בן מתתיהו אודות חמש המעלות האחרונות שהיו גבוהות יותר (בדבריו שהובאו לעיל בסוף סעיף ג' כתב, שחמש עשרה המעלות שבין עזרת נשים לעזרת ישראל, היו שפלות מחמש המעלות שהובילו לשערים האחרים).

שלמרגלות חומת עזרת נשים) היה המפלס של עשר האמות מעל שתיים עשרה המדרגות, והן לא נכללו בחשבון עשר האמות. (ראה בתמונות דלהלן).

מערב

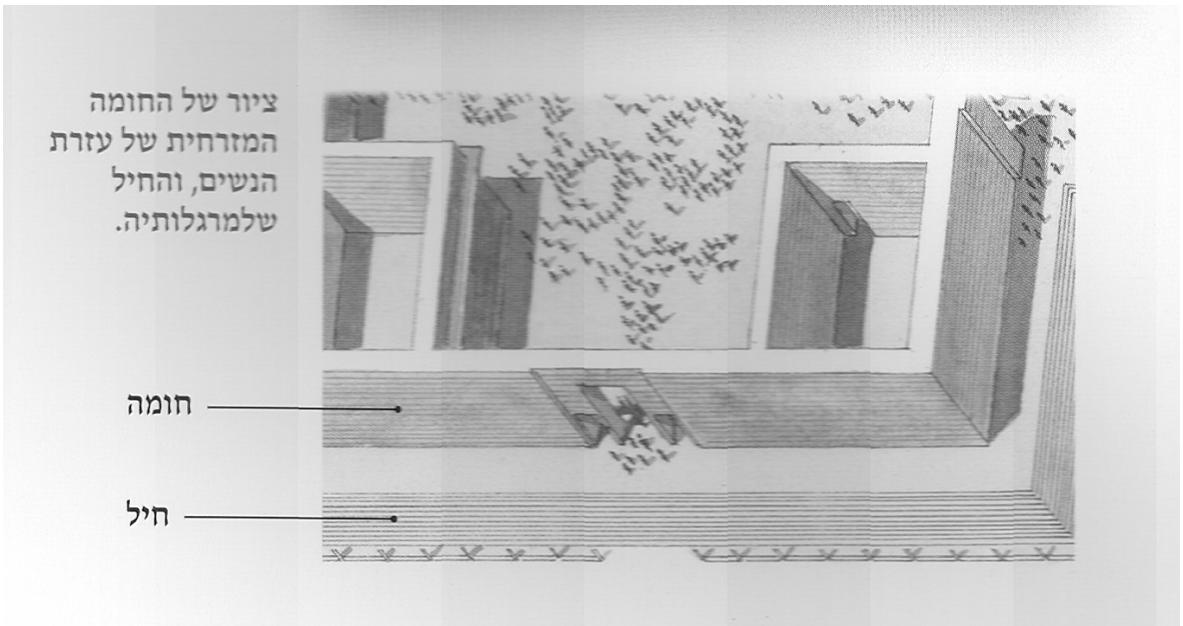

מפה של הר הבית, כאשר הוא מחולק לשני מפלסים על ידי שתיים עשרה מדרגות החוצות אותו לאורכו מצפון לדרום. המדרגות מקיפות את החלק המזרחי של עזרת הנשים, ובאותו אזור הן למעשה משמשות חיל, דהיינו סוללה או מעין חומת תמך הנמצאת למרגלות החומה. אולם בערך באזור מחצית עזרת הנשים פונות המדרגות צפונה ודרומה, וכך הן חוצות את הר הבית. למרגלות חומת העזרה שבשטח המערבי (הגבוה) של הר הבית, קיימות מערכות נוספות של מדרגות (ארבע עשרה שאחריהן משטח ואחריהן עוד חמש), שהן מהוות את החיל שלמרגלות חומת העזרה.

שתיים
עשרה
המדרגות
שמחלקות
את ההר
מצפון
לדרום

המפלס
התחתון
של
הר הבית

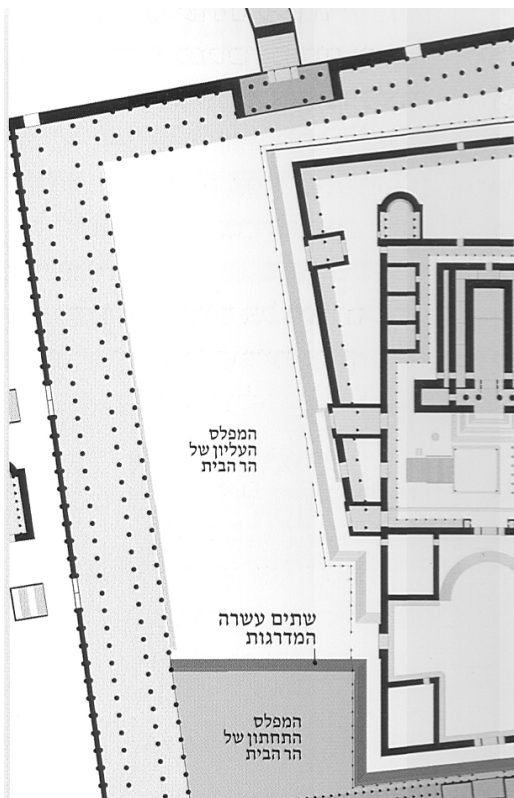
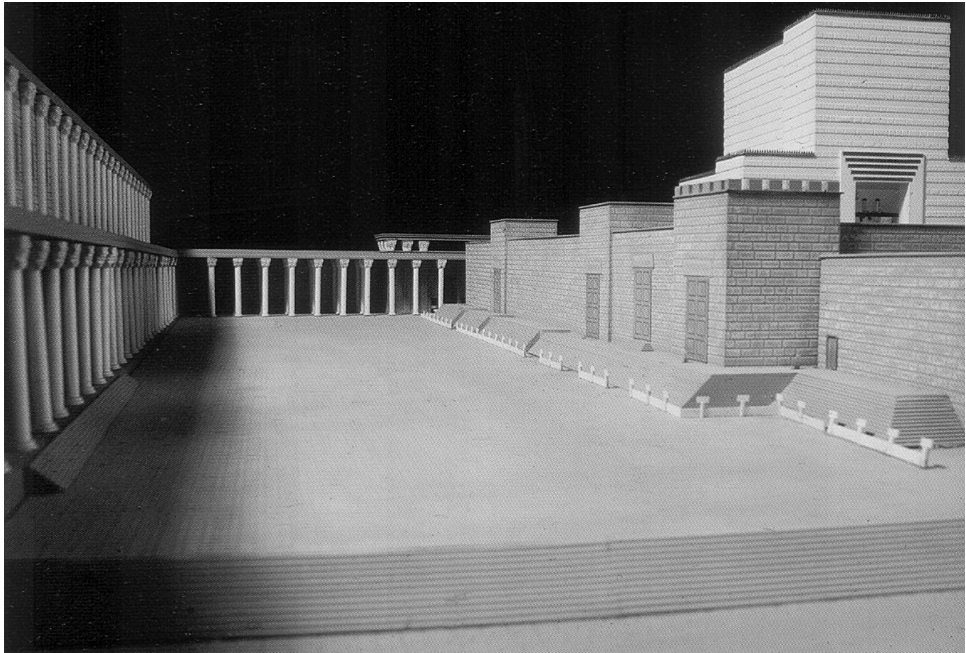
ציור של החומה
המזרחית של עזרת
הנשים, והחיל
שלמרגלותיה.

חומה

חיל

ציור פרספקטיבי של החיל שממזרח לעזרת הנשים. בחיל זה שתיים עשרה מדרגות, ואחריהן משטח ברוחב עשר אמות. למרגלות החיל נמצא הסורג. החיל כולו נראה כחומת תמך או מתלול למרגלות חומת עזרת הנשים. אלא שבניגוד למתלול הרגיל שהוא חלק ממערך ביצורים, בנדון דידן המתלול מכוסה מדרגות.

בתמונה למעלה חלק מוגדל ממפת הר הבית והעזרות, בקטע המוגדל נראית כל עזרת הנשים, וחלק הר הבית והחיל שמצפון מזרח לעזרת הנשים, שבו נמצא חלקו של החיל המשורטט כאן גם בצורה פרספקטיבית

תצלום מתוך דגם המקדש שבמנהרות הכותל. מבט ממזרח למערב, בשטח שבין הסטיו הדרומי וחומת החיל. בחזית שתיים עשרה המעלות החוצות את הר הבית מצפון לדרום, ומחלקות אותו לשני מפלסים. מפלס נמוך במזרח ומפלס גבוה במערב. משמאל הסטיו הדרומי. מימין הסורג ואחריו ארבע עשרה המדרגות שבחלק זה של החיל. מעל המדרגות מפלס ברוחב של עשר אמות למרגלות החומה. ניתן לראות בתצלום גם חמש מדרגות בתחתית השער השני. (מדרגות כאלה לא הוצבו בתחתית השער הראשון, שהוא המזרחי בין השערים, כי המפלס שמצידו השני שווה בגובהו לגובה עזרת ישראל, וכפי שניתן לראות זאת בשרטוט המובא לעיל, והיא הייתה נמוכה בשיעור של שתיים וחצי אמות ממפלס עזרת כוהנים).

משמאל קטע מתוך מפת הר הבית והעזרות, שבו ניתן לראות את חלק הר הבית שבין הסטיו הדרומי לבין העזרה, ואת מדרגות החיל שבו. קטע זה הוא הקטע שניתן לראותו בתצלום שלמעלה.

התאמת שיטת רש"י לממצאים בשטח

משיטת רש"י עולה כי מלבד חלקו הגבוה של ההר, הלא הוא שטח הרמה שעסקנו בו לעיל (שגובהו מתאים למפלס הגובה של העזרה), ישנו במפלס שמתחת לרמה הפרש נוסף של שש אמות בין החלק המערבי של ההר לחלק המזרחי של ההר.

בהר הבית קיימים בורות מים אשר ניתן לזהות בהם את סלע היסוד. בבדיקות שנעשו בהם התברר, שרום הגובה שמדרום לרמה הקיימת עומד על 734 מ' מעל פני הים בעוד שבמזרח רום הגובה נמוך יותר ועומד על 731 מ'.

ממצא זה מתאים לשיטת רש"י שרק החלק המערבי של ההר היה נמוך וששתים עשרה המעלות היו במזרח בלבד ומהם מערבה היה ההר עצמו גבוה יותר. ההפרש של שלושה מטרים מתאים גם לחישוב רום המעלות, שכן "ב מעלות הן שש אמות שהם כשלושה מטרים.

קשת וילסון הייתה נקודת מוצא לכניסה להר ממערב. אנו יודעים שהיא עומדת בנקודת גובה של 737 מ' מעל פני הים, ואילו אבן השתייה (אשר יש לזהות אותה עם הצח'רה כמבואר במקום אחר), גבוהה 743.7 מטר מעל פני הים, והפרש הגבהים בין שתי הנקודות נראה קטן מן ההפרש המחושב לפי כל השיטות. לשיטת הסוברים שכל הר הבית היה במישור אחד, אם כן אבן השתייה גבוהה עשרים ושתיים אמות מעל מפלס הר הבית (דהיינו שש עשרה אמות שהעזרה גבוהה מהר הבית, ועוד שש אמות בגלל המדרגות שבין המזבח לבין ההיכל). אך גם לשיטת רש"י, שהחלק המערבי של הר הבית היה גבוה שש אמות מעל החלק המזרחי של ההר, עדיין זקוקים אנו להפרש גובה של שש עשרה אמות בין מערב הבית לבין קרקע ההיכל, וזה יותר מן ההפרש הקיים בין קשת וילסון לבין הצח'רה.

אולם לשיטת רש"י ניתן ליישב קושי זה אם נניח שהיה שיפוע קל בהר עצמו לכיוון מזרח, לצורך מניעת היקוות מי גשמים. וכך מגובה של 737 מטר באזור הכותל המערבי, ניתן להגיע לגובה של 734 מטר בחלק שמדרום מזרח לעזרה, וזאת על ידי שיפוע של אחוז וחצי.²⁴

---

24 והשווה פסחים ז ע"א רש"י ד"ה בהר הבית, אודות השיפוע שבהר הבית.

ז. המבנים והשימושים בשטח החיל - בין חומת החיל לחומת העזרה

השיטות השונות בביאור המושג חיל, עניינו ומיקומו, צריכות להתאים למבנים שהיו בחיל ולשימושים השונים שהיו בו.

במקורות השונים אנו מוצאים מבנים שנבנו בחיל וכן שמושים שונים שנעשו בחיל. כפי שיפורט להלן, ממקורות אלו מתברר בהכרח כי איזור החיל לא היה שטח קטן של עשר אמות בלבד (מחוץ לחומת החיל), אלא שטח גדול יותר. נפרט כמה עניינים מרכזיים.

1. בית המוקד - "בית גדול"

המשנה (מדות פ"א משניות ה-ז) מתארת את בית המוקד, שהיה בית גדול ובו לשכות שונות וכן מקום גדול לשינה. בית המוקד היה פתוח בצד אחד לעזרה ובצד השני לחיל, דבר המורה שהבית כולו היה בתוך השטח הנקרא חיל.²⁵ (וראה אודות זה לקמן, בשרטוט הפרספקטיבי שבסוף המאמר).

2. לשכת הגזית

אחת מלשכות העזרה היא לשכת הגזית. כפי שלמדנו במשנה:

שש לשכות היו בעזרה, שלש בצפון ושלוש בדרום... שבדרום, לשכת העץ, לשכת הגולה, לשכת הגזית... לשכת הגזית, שם היתה סנהדרי גדולה של ישראל יושבת ודנה את הכהנה
(מדות פ"ה מ"ג).

לשכה זו שהייתה בצפון העזרה, חלקה היה בנוי בחול, מחוץ לעזרה, שהרי בה ישבו ודנו את ישראל, ואילו בעזרה עצמה היו אסורים לישב. משמעות הדבר שיש כאן מבנה גדול שחלקו בנוי בעזרה וחלקו צריך להימצא בחיל הגובל לעזרה. חלק זה היה גדול, שהרי היה צריך להכיל מקום לע"א הדיינים שישבו שם, ואם כן מוכרחים אנו לומר ששטח החיל היה גדול מעשר אמות. (וראה אודות זה לקמן, בשרטוט הפרספקטיבי שבסוף המאמר).

---

²⁵ כלומר חלקו החיצוני היה פתוח לחומת החיל והפנימי לעזרה וכפי שבארנו השטח שנוצר בין שתי החומות גם הוא ייחשב לחיל.

3. מקום בית המדרש שבחיל

בית דין הגדול של ע"א דיינים שישב בלשכת הגזית כל ימות השבוע, לא היה יושב במקומו בשבת, אלא במקום אחר. בתוספתא בסנהדרין (פ"ז ה"א) כתוב:

בשבתות ובימים טובים לא היו נכנסין אלא בבית המדרש שבהר הבית

הדין נזכר גם בתלמוד הבבלי, אך שם הוא מובא בנוסח:

ובשבתות ובימים טובים יושבין בחיל (סנהדרין פח ע"ב).

רש"י במקום נתן לדבר שני טעמים, וכתב:

יושבין בחיל - מפני שהעם רב ומקום צר להם בלשכה; אי נמי, שלא יהו נראים כיושבין בדין, שבלשכת הגזית היו דנים, וזה עיקר.

הרי שהיות ולא היה מקום לכל העם בלשכת הגזית הוצרכו לישב באותו מקום ("בית מדרש", כלשון התוספתא שם והירושלמי בסנהדרין פ"א ה"ד) שהיה קיים בחיל, ובו לא הייתה בעיית מקום לכל הבאים כפי שמוכח מרש"י, ואין זה אפשרי אלא אם כן החיל היה שטח גדול.

4. ריב"ז היה יושב בצילו של היכל

על כך יש להוסיף (אף כי אין מדובר בראיה גמורה), כי לאור שיטתנו ועל פי חלוקת שטח הרמה, בהתאמה לגבולות העזרה ולהנחה שהיכל עומד באזור הצח'רה, מובנים היטב דברי הגמרא על רבן יוחנן בן זכאי:

דתניא אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שהיה יושב בצילו של היכל ודורש כל היום כולו (פסחים כו ע"א).

מקום זה שדרש בו ריב"ז היה בלי ספק מצפון להיכל, שהרי שם נמצא צילו של ההיכל ברוב שעות היום. בימי החגים מגיעה החמה בירושלים בצהרי היום לגובה של חמישים ושמונה מעלות. משמעות הדבר היא כי בניין בגובה מאה אמה מטיל בשעה זו צל באורך של 62.5 אמות בלבד, ופשוט שבאותה שעה לא היה צל אלא בעזרה עצמה או בסמוך לה בשטח החיל. מובן כי בשעות מוקדמות יותר ובשעות מאוחרות יותר היה הצל מוטל למרחק גדול יותר (רבי יוחנן בן זכאי היה דורש אז כל היום), ועל כרחו צריכים אנו לומר כי הקהל שינה מעט את מקומו במהלך שעות הדרשה, אך קשה לתאר מצב שבו לפני הצהרים תתנהל הדרשה בשטח הר הבית (או אף חוצה לו),

ואחר כך תנדוד הדרשה ותעלה לתוך שטח החיל, ואחר הצהרים יחזרו לרדת לשטח הר הבית.²⁶ פשוט הרבה יותר להניח שהיה שם מצפון להיכל שטח רחב ידיים בתוך תחום החיל ובו ניתנה הדרשה (מסתבר שבאזור זה שבסמוך ללשכת הגזית, עמד גם בית המדרש שהיה בחיל).

5. פרוכת

המשנה בשקלים מתארת כי פרוכת שנטמאת באב הטומאה לאחר הטבלתה שטחו אותה בחיל.

פרוכת שנטמאת בולד הטומאה מטבילין אותה בפנים ומכניסין אותה מיד ואת שנטמאת באב הטומאה מטבילין אותה בחוץ ושוטחין אותה בחיל (פ"ח מ"ד).

הפרוכת היתה גדולה מאוד כפי שאנו יודעים מהמתואר שם במשנה הבאה

ארכה ארבעים אמה ורחבה עשרים אמה ומשמונים ושתי רבוא נעשית ושתיים עושין בכל שנה ושלוש מאות כהנים מטבילין אותה (פ"ח מ"ה).

מסתבר יותר לומר ששטחו את הפרוכת בקרקע החיל ולא העמידו אותה וכיוצא בזה. ואם כן פשוט ששטח החיל היה עוד גדול יותר מארבעים אמה על עשרים אמה.

לסיכום, לפי דברינו שחומת החיל נמצאת בתחילת השטח המוגבה, 'הרמה', נוצר מרחב גדול בינה לחומת העזרה, דבר המאפשר שבמקום יהיו מבנים וכן שימושים שונים, כפי שכך היה. בציור פרספקטיבי בסוף המאמר, ניתן לראות בבידור את מקומם של כל אלה, בהשוואה לשטח הרמה.

---

²⁶ אמת היא כי רש"י בפסחים שם כתב: "ההיכל גובהו מאה אמה, וצילו הולך למרחוק מאד ברחוב שלפני הר הבית, ומתוך שרחוב גדול היה, ומחזיק בני אדם הרבה היה דורש שם מפני החמה, שאין לך בית המדרש מחזיקין", אך כמדומה שהדברים נאמרו דווקא לשיטתו שעל פיה רוחב החיל אינו אלא עשר אמות, ומתוך כך הוצרך לומר שהדרשה הייתה מחוץ להר הבית, ואם כן לא כל היום הייתה הדרשה בצילו של היכל, אם לא שנניח שבצהריים נכנסו לשטח הר הבית והחיל. אך לשיטות הראשונים שמידת עשר האמות אינה מידת שטח החיל, אין צורך להידחק בזה.

ח. מסקנה והצעה מחודשת לזיהוי החיל

לאור כל האמור לעיל נראה שיש להציע ביאור שהוא מקובץ מהשיטות השונות. הצעה זו לוקחת בחשבון את ההתאמה לגובה פני הקרקע באיזורים השונים בהר הידועים לנו כיום.

א. כפי שלמדנו מדברי רבינו שמעיה וכפי ששמע מדברי הרמב"ם, החיל כלל חומה, דהיינו שמלבד חומת הר הבית וחומת העזרה הייתה חומה נוספת.

ב. מיקום חומת החיל צריך להיות במקום שיש בו היגיון, ולכן נראה שהחומה הייתה בקצה 'הרמה' - דהיינו החלק המוגבה של ההר - וכפי שתיאר יוסף בן מתתיהו שהחומה נסמכת לקצה הגבעה וכדלהלן.

ג. כדי לגשר על הפרש הגובה שבין 'הרמה' לחלקו העליון של הר הבית, נבנו תשע עשרה מדרגות. חמש מדרגות מן התשע עשרה היו דבוקות לשערי חומת החיל. חוץ להן היה משטח ברוחב עשר אמות, ולמרגלותיו כלפי חוץ ירדו ארבע עשרה המדרגות הנותרות.

ד. החלק המזרחי של הר הבית נמוך בשש אמות מהחלק המערבי. לכן נבנו בצד מזרח שתיים עשרה מדרגות נוספות, שמחלקות את כל רוחב הר הבית מצפון לדרום.

ה. המידה "עשר אמות" שבמשנה מתייחסת לאותו משטח של עשר אמות, בלא לכלול את שתיים עשרה המעלות שבמזרח (או "ד המעלות בצפון ובדרום), ואינה מוסבת על גובה החומה, כפי שמתואר במפורש אצל יוסף בן מתתיהו וכפי פירושו הראשון של רבינו שמעיה, ששלל את האפשרות שלשון עשר אמות מוסבת על גובה החומה.

ו. בין חומה זו לחומת העזרה נוצרה רחבה גדולה, שנעשו בה שימושים שונים כפי שהובא לעיל.

ז. הסורג עמד לפני שתיים עשרה המעלות שבמזרח, וכן לפני ארבע עשרה המעלות שבצפון ובדרום.

ח. קדושת החיל מתחילה מהסורג כלפי פנים וכוללת את המעלות ורצועת עשר האמות. השטח שבין חומת החיל לחומת העזרה גם בו הייתה קדושת החיל.

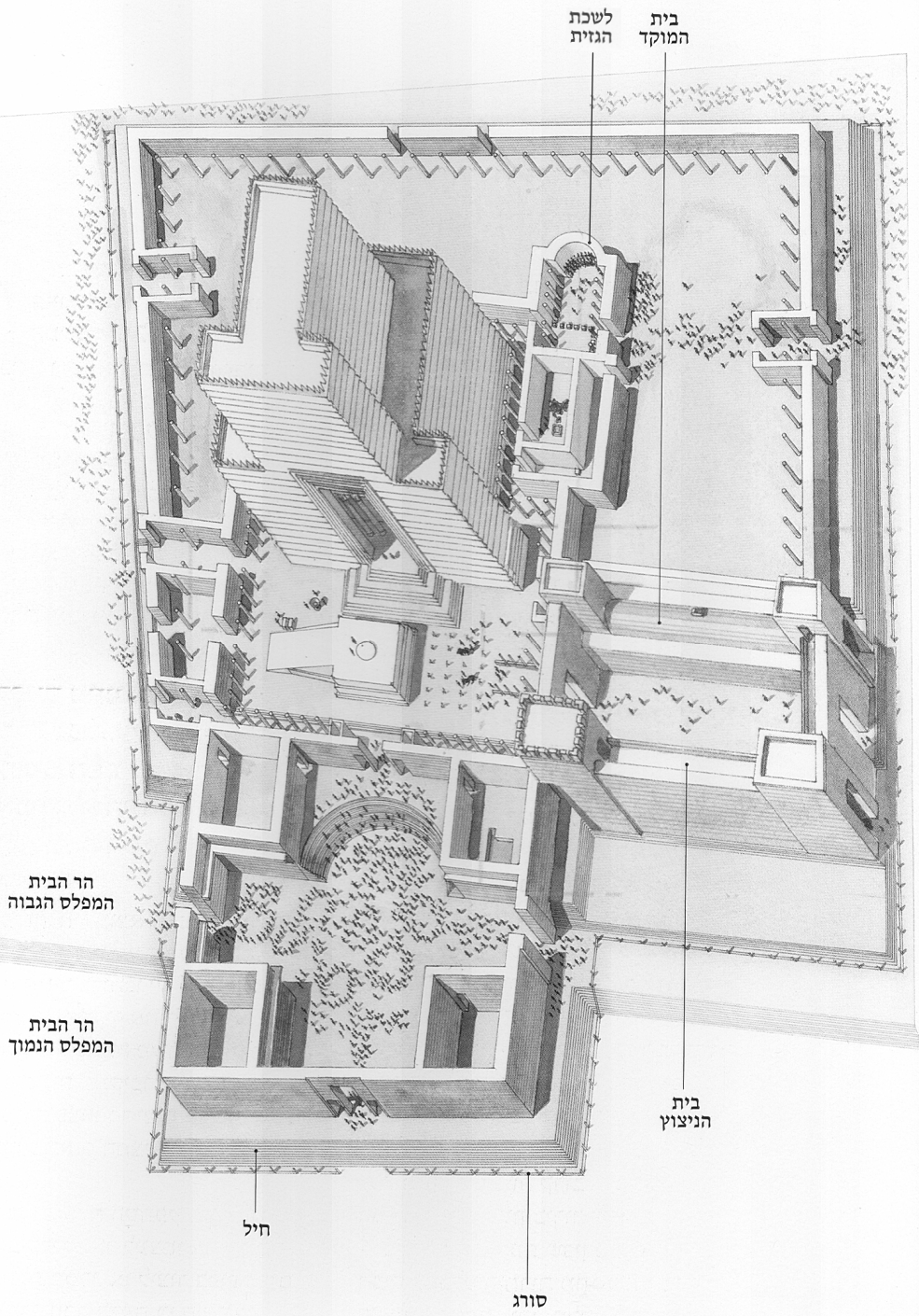
ט. המושג חיל מתייחס במקורו רק לסוללה החיצונית לחומת 'החיל' (דהיינו שתיים עשרה המדרגות שבמזרח והמפלס שמעליהן, וכן ארבע עשרה המדרגות שמצפון ומדרום והמפלס שמעליהן) וייתכן שגם החומה עצמה נכללת במונח 'חיל' (כפי שנראה מדברי הרמב"ם ורבינו שמעיה). בין חומת החיל לחומת העזרה נמצא שטח שמעמדו ההלכתי הוא כמעמד החיל, ולעיתים הוא נקרא באופן מושאל בשם "חיל".

י. גבולות חומת החיל הם בהתאם למפלסים שבהר ולשטח הרמה. שתיים עשרה המעלות שבתחילת עזרת נשים היו, כשיטת רש"י, מצפון לדרום. ממערב להן התרום מפלס ההר כולו (כשש אמות).

הרמה היא החלק המוגבה. גבולו המזרחי הוא גבול עזרת נשים. חומת החיל הקיפה את הרמה וכך נוצרה חומת החיל.

הכניסה לחלק המוגבה הייתה על ידי מעלות נוספות, כפי שהסברנו לעיל.

ציור פרספקטיבי של המקדש, העזרה וכל אזור הרמה וחלק מהר הבית שמסביב - בעמוד הבא.

ציור פרספקטיבי של המקדש, העזרה וכל אזור הרמה וחלק מהר הבית שמסביב. מדרגות מפרידות בין מפלסי הר הבית ומפלסי עזרת הנשים והרמה. בראש המדרגות מפלס עשר אמות סביב סביב. בראש הגבעה חומה. פנימה מן החומה אזור שקדושתו כקדושת החיל, ובו בית הניצוץ, בית המוקד ולשכת הגזית. בשטח הפנוי שמצפון ללשכת הגזית ניתנו דרשות בימי חג, בצילו של ההיכל.